

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

в біографіях видатних діячів
Частина I
(9 – 17 століття)

*МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
І ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ*

Бойко Ю.М.

***ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ
в біографіях видатних діячів.
Частина I
(9 – 17 століття)***

ВІННИЦЯ - 2013

УДК 168.522 (075.8)

ББК 71я73

Б 77

Наукове видання

ISBN 978-966-2770-67-4

Рецензенти:

Левчук К.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та філософії ВНАУ

Легун Ю.В.– доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області

Бойко Ю.М. Історія української культури в біографіях видатних діячів.

Частина I (9 – 17 століття). – Вінниця: ТОВ «Нілан -ЛТД», 2013. – 124 с. з іл. (7,5 д.а.)

У виданні в науково-популярній формі розглядаються питання внеску видатних особистостей у становлення та розвиток української культури. Робота є складовою частиною навчально-методичного комплексу нормативної дисципліни «Історія української культури», розробленого автором. Розрахована на студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та її культури.

В оформленні першої сторінки обкладинки використано:

«Дмитро Корибут князь Вишневецький правитель островів Запорозьких». Портрет з «овальної галереї Корибутів» Вишневецького замку роботи невідомого художника початку 18 ст.

© Бойко Ю.М., 2013

ЗМІСТ

✓ ПЕРЕДМОВА	7
✓ ДАВНЬОРУСЬКА ДОБА	8-33
АСКОЛЬД і ДІР (середина - кінець 9 ст.) давньокиївські князі	8
ОЛЬГА (близько 890 - 969) свята, рівноапостольна, Велика княгиня Київська	11
ВОЛОДИМИР (960-1015) святий, рівноапостольний, Великий князь Київський, хреститель Русі	14
ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (980-1054) Великий князь Київський, державний і культурний діяч Київської Русі	20
ІЛАРІОН (кінець 10 ст. - 1088) оратор і письменник, церковно-політичний діяч Київської Русі	26
АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (983 - 1073) святий, засновник Києво-Печерського монастиря	30
НЕСТОР (близько 1056 - 1114) святий, давньоруський письменник і літописець	32
✓ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА	34-80
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1516?-1564) князь, засновник Запорізької Січі	34
ОСПРОЗЬКІ КОСПЯНПІЙН ІВАНОВИЧ (1460-1530) та КОСПЯНПІЙН-ВАСИЛЬ КОСПЯНПІЙНОВИЧ (1526-1608) - князі, просвітителі, меценати, військові та політичні діячі	40
МОСКВИТІЙН (ФЕДОРОВ) ІВАН ФЕДОРОВИЧ (1510? - 1583) східнослов'янський першодрукар і просвітитель	44
СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕПІЙ (1572 або 1578-1633) церковний діяч, просвітитель, письменник-полеміст, філолог	57
САГАЙДАЧНИЙ ПЕПРО (1570-1622) гетьман Війська Запорізького, військовий, політичний, культурний діяч	61
БОРЕЦЬКИЙ ІОВ (близько 1570-1631) церковний і суспільний діяч, митрополит Київський та Галицький, полеміст, педагог, письменник	65
МОГИЛА ПЕПРО (1596-1647) церковний і просвітній діяч, письменник, митрополит Київський і Галицький, засновник Києво-Могилянської академії	73
✓ ВІД РЕЧІ ПОСЛОЛІТНОЇ ДО ЦАРСТВА МОСКОВСЬКОГО	81-88
ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (1600-1683) історик, філософ, богослов,	81

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БІОГРАФІЯХ (9 – 17 СТ.)

архімандрит Києво-Печерської лаври

✓ ВІД ЦАРСТВА МОСКОВСЬКОГО ДО ІМПЕРІЇ
РОСІЙСЬКОЇ 89-122

МАЗЕЛЯ ІВАН СПЕЛЯНОВИЧ (1639-1709) суспільно- 89

політичний діяч, воєначальник, дипломат, гетьман України, князь
ЯВОРСЬКИЙ СПЕФАН (1658-1722) богослов, церковний діяч, 111
письменник

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681-1736) просвітник, публіцист, 115
суспільно-політичний діяч

✓ ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА 123

✓ ПРИМІТКИ:

Адальберт Магдебурзький, нім. *Adalbert von Magdeburg* (бл. 910 - 13⁵
20.6.981)

Анна Порфірогенета (963 - 1011) 19⁷

Арсеній Еласонський (1549-1626) 68²

Афон (грец. *Ἄθως*) 31²

Баранович Лазар (у миру - Лука) (1616 –1693) 84²

Берінда Памво (між 50-70-ми р. 17 ст. –1632) 72⁹

Борис Володимирович, у хрещенні Роман (986 ? -1015) 19⁹

Будний Симон (1530 - 1593) 53⁵

Виговський Іван Остафійович (? – 1664) 97²

Вишенський-Касовський Іван (1545-після 1620) 42²

Вишневецький Костянтин Іванович (?-1574) 55¹⁰

Вишевський Гедеон (1678 – 1761) 120²

Владислав IV Ваза (1595 –1648) 79⁷

Волович Остафій Богданович (1520-1587) 54⁸

Володимир (Василь) Всеволодович Мономах (1053 - 1125) 33³

Всеволод Ярославич (1030 - 1093) 27¹

Гарабурда Михайло Богданович (пом. 1586) 54⁹

Гедеон, в миру Балабан Григорій Маркович (1530 – 1607) 55¹³

Гліб Володимирович, у хрещенні Давід (987?– 1015) 19⁹

Гостомисл (9 ст.) 13¹

Гулевич Єлизавета (Галина, Галика) Василівна (відома як Галика
Гулевичівна) (1575 - 1642) 68³

Дашкевич Євстафій (1455-1535) 38²

Девлет-Гирей (1512-1577) 39⁴

Димитрій Ростовський (Данило Савич Пуптало) (1651 –1709) 114⁴

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БІОГРАФІЯХ (9 – 17 СТ.)

Дорошенко Петро Дорофійович (1627 - 1698)	101 ⁶
Земка Парасій (? – 1632)	71 ⁷
Зизаній Лаврентій Іванович (Зизаній-Пустановський) (? - 1628)	71 ⁸
Іван IV (Грозний) (1530 - 1584)	38 ³
Ігор Рюрикович (Ігор I Старий) (879 - 945)	13 ²
Ізяслав (Дмитро) Ярославич (1024 - 1078)	28 ³
Інгігерда (також відома під церковним ім'ям Ірина) (бл. 1001–1050)	25 ¹
Іоанн I Цимісхій (925 - 976)	18 ⁶
Ісая (в миру Профимович-Козловський) (?- 1651)	78 ³
Кальнофойський Атанасій (?- після 1638)	78 ⁴
Карл XII Густав (1682 –1718)	109 ¹⁴
Кононович-Горбацький Йосиф (?-1653)	84 ¹
Копинський (Копинський-Борисович) Ісая (?-1640)	79 ⁵
Копистенський Захарій (? - 1627)	71 ⁶
Косів (Косов) Сильвестр (?-1657)	78 ²
Костянтин VII Багрянородний (905 – 959)	11 ³
Кроковський Йоасаф (? – 1718)	113 ²
Курбський Андрій Михайлович (1528-1583)	43 ⁴
Лавра	31 ¹
Лісовська Анастасія (Олександра) Гаврилівна (Роқсолана) (бл. 1506 -1558, 1561 або 1563)	39 ⁶
Лопатинський Теофілакт (1670-ті -1741)	114 ⁵
Малуша (пом. біля 1000)	18 ¹
Матвеев Артамон Сергійович (1625 – 1682)	105 ⁹
Меншиков Олександр Данілович (1673 - 1729)	110 ¹⁵
Михайло Федорович Романов (1596 – 1645)	64 ²
Мстислав Володимирович (Хоробрий) (983 - 1036)	25 ⁴
Мстиславець Петро Тимофійович (пом. після 1577)	53 ²
Наливайко Дем'ян (Даміан) (? -1627)	43 ³
Олег Віщий (Ольгъ) (? – 912 або 922)	11 ⁴
Олег Святославич (помер 977)	18 ³
Олексій Михайлович Романов (1629 – 1676)	87 ⁶
Палій Семен (Турко Семен Пилипович) (1640 - 1710)	107 ¹³
Петро Олексійович Романов, цар та імператор Петро I (1672 - 1725)	106 ¹²
Плетенецький Єлисей (в миру - Олександр Михайлович, за іншими даними - Помашевич) (1550 або 1554 - 1624)	69 ⁵

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БІОГРАФІЯХ (9 – 17 СТ.)

<i>Поссевіно Антоніо (1534 - 1611)</i>	56 ¹⁴
<i>Почаський Софроній (світське ім'я Стефан)</i>	77 ¹
<i>Радзивілл Миколай Кшиштоф (Чорний) (1515 - 1565)</i>	53 ⁴
<i>Радзивілл Януш (1612 – 1655)</i>	86 ⁵
<i>Радишевський Маркел (у миру Микола Романович) (? - 1742)</i>	121 ³
<i>Радишевський Онисим Михайлович (Михайлов Онисим) (пом. після 1620)</i>	53 ³
<i>Рогнеда (960 (?)- 1000)</i>	18 ⁴
<i>Ромодановський Григорій Григорович (? - 1682)</i>	105 ¹¹
<i>Рюрик (? - 879)</i>	10 ¹
<i>Сакович Каліст Касіян (1578 - 1647)</i>	69 ⁴
<i>Самойлович Іван Самійлович (поч. 1630-х - 1690)</i>	103 ⁷
<i>Сангушко Роман Федорович (1537-1571)</i>	55 ¹¹
<i>Сафонович Феодосій (? - 1677)</i>	87 ⁷
<i>Святополк Володимирович (979 - 1019)</i>	25 ²
<i>Святослав Ігорович (бл. 935 - 972)</i>	13 ³
<i>Сигізмунд II Август (1520 - 1572)</i>	38 ¹
<i>Сигізмунд III Ваза (1566-1632)</i>	64 ¹
<i>Сильвестр (пом. 1123)</i>	33 ⁴
<i>Сірко Іван Дмитрович (1605 (1610) - 1680)</i>	104 ⁸
<i>Сулейман I (1494 – 1566)</i>	39 ⁵
<i>Петеря Павло Іванович (Моржковський, Мошковський) (1620 -1670)</i>	101 ⁵
<i>Пур Никифор (?- 1599)</i>	43 ⁵
<i>Пяпинський (Омельянович) Василь Миколайович (бл. 1540 – бл. 1604)</i>	54 ⁶
<i>Феодосій Печерський (1009? – 1074)</i>	27 ²
<i>Фотій (Феофілакт, грец. Φώτιος) (бл. 820–890)</i>	11 ²
<i>Хазари</i>	18 ⁵
<i>Хмельницький Богдан (1596 – 1657)</i>	84 ⁴
<i>Хмельницький Юрій Богданович (1641-1685)</i>	100 ⁴
<i>Ходкевич Григорій Олександрович (?-1572)</i>	54 ⁷
<i>Ян II Казимир Ваза (1609 – 1672)</i>	98 ³
<i>Ярополк Святославич (940-і роки - 978)</i>	18 ²
<i>Ясинський Варлаам (1627 – 1707)</i>	113 ¹

ПЕРЕДМОВА

*Історія – зірдож, на котрий навішую романи ...
Олександр Дюма Старший*

Так от, одразу не погоджуюсь. Історія не річ, що існує сама по собі. Її творять люди, перш за все особистості. Безумовно, це чудово розумів і великий французький романіст, талановито змальовуючи персонажів різних епох, жартиливо або трагічно наближуючи їх у вчинках та переживаннях до своїх сучасників, до нас з вами. У цьому дар великого художника, котрий міг дозволити собі трохи поглузувати із шанувальників та читачів.

У мене такого бажання немає, оскільки проблема особистості в історії, а тим більше в історії культури - завжди сприймається гостро. Ким є творець – самодостатнім діячем, чи виразником думок багатьох? На це питання важко відповісти однозначно, адже ті, хто творять, вважають себе унікальними, а ті, хто сприймає їх творіння – розчиняють чужу обдарованість у собі. Заклопотані сучасники зазвичай не дуже то й підносять тих, кого нащадки визнають через віки достойними своєї пам'яті. Це справедливо, позаяк талановита людина перш за все людина реальна. Вона народжується, живе, радіє і страждає, перемагає і програє, рано чи пізно доходить до краю особистого буття разом з усіма. Але справжній творець, залишивши власне ім'я минулому, переходить в майбутнє з ім'ям свого народу, як невід'ємна частка його історії та культури.

Продовжуючи серію робіт з історії української культури, на цей раз я обираю жанр історичної біографії і пропоную метод оживлення текстів, що стали вже мало не хрестоматійними, через співжиття та співдію головних персонажів з їх не менш видатними сучасниками. Для цього я застосовую прийом створення «інформаційної хмари» за допомогою численних ілюстрацій та об'ємних приміток до кожного біографічного нарису. З цією ж метою статті розміщені не в алфавітному порядку, а в хронологічній послідовності народження їх героїв, за історичними епохами та періодами, що дозволяє простежувати особливості культурного самовиразу поколінь та зв'язки між ними. Залежно від власних уподобань, читач може ковзнути поглядом по сторінці, або зануритись в епоху, скориставшись «магнетичними» властивостями улюбленого історичного діяча.

Видання задумане у двох частинах, що мають вийти послідовно. Частина перша охоплює час від ранніх спроб позначення культурної самобутності східного слов'янства до початку входження елементів української високої культури у систему європейських культур Нового часу. В другій частині розглядаються питання синтезу етнічного, національного та загальносвітового начал в українській професійній культурі 18 – 19 століть.

ДАВНЬОРУСЬКА ДОБА

АСКОЛЬД і ДІР

(середина - кінець 9 ст.) давньокіївські князі

Літописна традиція вважає *Аскольда й Діра* братами-варягами, воєводами Рюрика, що скорив слов'ян та фіно-угорські племена Приільмення. За наказом *Рюрика*¹ вони рушили униз по Дніпрові, підкоривши в 862 році київських полян, а в 866-му здійснили невдалий похід на Константинополь. Більш правдоподібним видається повідомлення середньовічного польського хроніста Яна Длугоша про те, що Аскольд і Дір були князями полянського походження, прямими нащадками Кия. Схоже, що старшим з братів був Дір. Його як правлячого у Куяві (Києві) «маліка» (правителя) русів на ім'я Дарунка згадують мусульманські автори. Можливо, саме він відправив посольство до Візантії та до франків у 839 році.

Аскольд і Дір

Події періоду правління Аскольда відомі краще. І хоча його ім'я звучить цілком по-скандинавському, проте в деяких літописах воно передається як «Осколт», що дозволяє розглядати його в межах слов'янської лексики: «скеля», «колт», «сколені», «сколювати», річка «Оскол» і т.п. Князював він з 50-х років 9 ст. Принаймні, очолюване ним військо у червні 860 року здійснило напад на Константинополь, саме в той час, коли імператор Михайло III з основними військами боровся з арабами у Сирії. Греки вчасно замкнули ворота і опанувати містом не вдалося. Буря пошкодила кораблі русичів, а зі сходу поверталася імператорська армія. Тому Аскольд вирішив не ризикувати й повернутися додому. Незважаючи на серйозні втрати русичів у кампанії 860 р., походи на Візантію тривали й у наступні роки. Наслідком військових походів стало прийняття християнства Аскольдом і Діром та їх найближчим оточенням. Про хрещення русів у ті роки повідомляє сам патріарх Константинопольський *Фотій*².

Навернення широких мас русичів відбулося пізніше, після чергового, менш вдалого походу на Царград, згаданого у літописній статті 866 р. Про обставини цього хрещення оповідав імператор *Костянтин VII Багрянородний*³. З його тексту випливає, що до Русі був направлений архієпископ, якого прийняли прихильно. Князь зібрав своїх підданих і після вступної промови, присвяченої язичництву та християнству, надав слово грекові. Той коротко виклав християнське вчення й розповів про чудеса, творимі Спасителем і святими. Язичники зажадали чуда. Тоді архієрей, проказавши молитву, кинув у палаючу піч Єван-

Вбивство Аскольда і Діра Олегом (мініатюра з Радзивілівського літопису)

ному Прикаспію. Однак загроза насувалася з півночі, з боку очолюваних Рюриком варягів, які вже підкорили північних сусідів. Рюрик та його сподвижники, володіючи хутряними багатствами лісової Півночі, прагнули виходу на світові ринки. Волзький маршрут до Каспія перекривали тюркські країни Булгарія й Хазарія, а шлях до Чорного моря проліг через слов'янську Київську Русь. Олег⁴, успадкувавши владу померлого у 879 р. Рюрика і, ставши опікуном його малолітнього сина Ігоря, перейшов у наступ. Літописна розповідь про захоплення Києва Олегом відбиває легенду, складену новою варязькою династією для обґрунтування свого права на владу на Русі. Після вбивства Аскольда під час переговорів, представники консервативної опозиції відкрили київські ворота Олегові, який пообіцяв відновити на Русі язичницький культ і правити за договором з міською громадою, не втручаючись у її внутрішні справи, як це вже повелося на Півночі. Аскольда поховали в урочищі, яке з тієї пори називається Аскольдовою могилою. Припускають, що в хрещенні він прийняв ім'я Миколи, якому присвячувалася поставлена на могилі вбитого князя церква. Аскольд відіграв важливу роль в політичному утвердженні Київської Русі на міжнародній арені й першим намагався прилучити русичів до християнства.

Аскольдова могила (Т.Г. Шевченко, 1846)

ПРИМІТКИ

¹ Рюрик (давньорус. Рюрикъ) (? - 879) - ватажок скандинавського племені русів. Засновник і перший князь з династії Рюриковичів. Князь ладозький (862-879). За легендою «Повісті минулих літ» був закликаний ільменськими словенами

разом з братами Синеусом і Трувором княжити у Новгороді в 862 році, проте за його життя Новгорода ще не існувало. Батько київського князя Ігоря. В історіографії інколи отожднюється з данським конунгом Рориком або представником князівського роду балтійських слов'ян-ободритів.

² *Фотій (Феофілакт, грец. Φώτιος)* (бл. 820–890). Походив із константинопольської знаті, до 858 р. був сановником при імператорі Михайлі III. З 858 року - Константинопольський патріарх. Боровся проти залишків іконоборства і павликіан. Сприяв поширенню впливу візантійської церкви на слов'янські землі - Болгарію, Моравію, Русь. За Фотія була заснована болгарська (охридська) церква, що підпорядковувалася Константинопольському патріарху. Будучи прихильником централізованої бюрократичної монархії з сильною імператорською владою, разом з тим прагнув до створення централізованої православної церкви на чолі з патріархом. У 886 р. новий імператор Лев VI з метою повного підпорядкування церкви світській владі скинув Фотія і той помер на засланні. Фотій був високоосвіченою людиною, знавцем античної літератури. Він склав тлумачний словник грецької мови, писав богословські трактати. У проповідях-гоміліях Фотія за 860 і 866 роки містяться цінні відомості про похід Русі на Візантію у 860 р.

³ *Костянтин VII Багрянородний*, або Порфірородний, чи Порфірогенет (грец. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος - народжений у багрянці, грецькою - у порфірі, тобто у «царському палаці» (18.05.905 – 09.11.959) - візантійський імператор (913-959, фактично 945-959) з Македонської династії. Автор творів, що містять важливі відомості про русько-візантійські відносини 10 століття.

⁴ *Олег Віщий (Ольгъ)* - напівлегендарний князь Київської Русі. Здобув владу не пізніше 882 р., загинув між 912 і 922 роками. Олег, за свідченнями літописів, був опікуном малолітнього Ігоря в Новгороді, захопив Київ, убивши Аскольда і Діра. З цієї події починається порічний виклад історії Київської Русі у «Повісті минулих літ». З Києва Олег вів війни з хазарами, ходив у походи на Візантію.

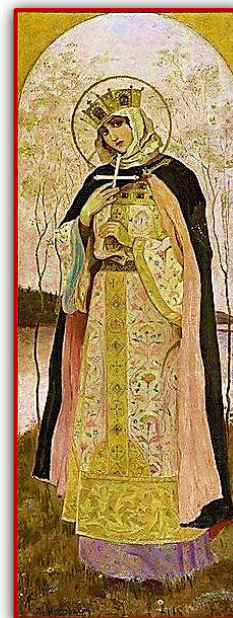
ОЛЬГА

(близько 890 - 969) свята, рівноапостольна,
Велика княгиня Київська

Згідно літописній традиції, *Ольга* була родом із Пскова й праонукою *Гостомисла*¹. У 903 р. її віддали заміж за *Ігоря Рюриковича*², майбутнього великого князя, якому на той час виповнилось 25 років. Далекі походи відволікали Ігоря від внутрішніх проблем держави, і Ольга все більше входила у справи керування нею. У ті часи в Києві було вже багато християн, які при заключенні миру з Візантією у 944 р. присягалися не біля ідола Перуна на дніпровській кручі, як місцеві язичники, а в соборній Іллінській церкві на Подолі. Їх відрізняли грамотність і широта світобачення, необхідні при веденні державних справ. Тому Ольга в державному управлінні спиралася переважно на християн, поступово схиляючись до їхньої віри.

У 942 р. в Ігоря й Ольги народився син *Святослав*³. Вірогідно, він був не першою їх дитиною, однак до історії увійшов тільки він. Восени 945 р. Ігор пішов по данину до древлян, де і загинув. Залишившись з малолітнім сином, Ольга перш за все повинна була замирити древлян. Літописець оповідає про троекратну помсту княгині древлянським послам. Княгиня зробила висновки з обставин загибелі чоловіка. Вона встановила фіксований обсяг данини з кожної землі й зайнялася влаштуванням великокнязівських господарств та дохідних промислів. З цією метою у 947 р. вона здійснила подорож по Русі до Новгороду, встановлюючи свої лови й погости.

Зміцнивши позиції всередині країни, Ольга перейшла до активної зовнішньої політики. Насамперед їй потрібно було встановити добрі відносини з двома найсильнішими державами Європи: Візантією та Германською імперією. Згідно з давньоруським літописом, в 955 р. удова Ігоря прибула в Константинополь до імператора *Костянтина VII Багрянородного*⁴. Тут вона охрестилася, причому візантійський самодержець нібито був настільки зачарований нею, що запропонував руку й серце, однак був змушений задовольнити себе роллю похресного батька. І хоча ця розповідь має фольклорне походження, факт візиту Ольги до Царгорода є незаперечним: про нього докладно пише сам імператор Костянтин, що вітав її у своєму палаці. На жаль, дати візиту він не вказує, але з контексту випливає, що візит відбувся або у 946, або у 957 р. Остання дата здається більш імовірною: княгиня могла залишити Київ, лише цілком зміцнивши свою владу на Русі.

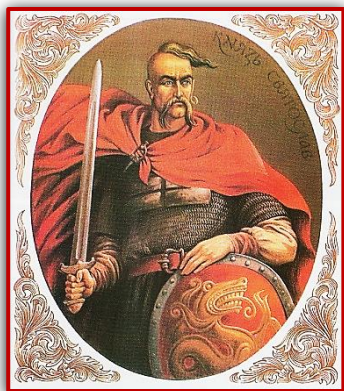
Св. княгиня Ольга
(М.В. Нестеров,
1892)

Свята рівноапостольна княгиня Ольга вступає до храму Св. Софії (І. Машков)

Поїздка до Константинополя розвіяла багато надій княгині щодо розвитку партнерських відносин з Візантією. Спілкуючись з нею, Костянтин підкреслено демонстрував перевагу грецької держави над Руссю, і хоча торговельні угоди були підписані, Ольга повернулася додому незадоволеною. У 959 р. вона відправила посольство до німецького короля Оттона I, що

претендував на імператорську корону. Згідно із західними джерелами, княгиня, іменована Єленою, «королевою русів», просила надіслати єпископа. Її прохання було задоволено. Відповідне посольство на чолі з *Адальбертом*⁵ прибуло до Києва у 961 р. Його метою, крім іншого, було схилити княгиню до визнання церковної першості Рима. Зусилля виявилися марними, і через рік посольство повернулося до Німеччини. Здійснивши остаточний вибір на користь включення Русі до християнського світу, вона домагалася незалежного статусу країни за умов рівноправності у відносинах з Візантією й Німеччиною, з грецьким Сходом і латинським Заходом, визначивши цим загальний характер зовнішньої політики Києва на два наступні сторіччя.

Князь Святослав (А. Штанко)

Під час правління Ольги зростало будівництво в Києві. Старокиївська гора, де існував великий могильник з прадавнім капищем, поступово перетворювалася на парадний палацово-адміністративний центр столиці. Вже на початку її правління тут стояв кам'яний князівський терем. Створюваний Ольгою

новий палацово-храмовий центр на Старокиївській горі потрібно було зміцнювати. Ймовірно, система захисту, що одержала назву «міста Володимира», закладена була ще за правління Ольги. У той самий час підростав Святослав, що жадав перемог і військової слави. Мати переконувала його прийняти християнство, але він, як і його дружинники, був вірний язичництву. Літописець повідомляє, що цим він засмучував матір. У 964 р. Святослав офіційно зайняв престол. Але майже увесь час перебуваючи у походах, молодий князь практично не

займався управлінням країною. Тому Ольга до кінця свого життя керувала Руссю. 11 липня 969 р. вона померла і була похована за християнським обрядом.

Правління Ольги стало рішучим поворотом в історії Київської Русі. Країна одержала впорядковане керування, почавши інтегруватися до політичної системи християнського світу.

ПРИМІТКИ

¹ *Гостомисл* - легендарний новгородський старійшина із роду Словена, який за переказами володарював до приходу варягів.

² *Ігор Рюрикович (Ігор I Старий)* (879 - 945) - Великий князь Київський (912-945). За деякими даними - основоположник київської династії князів, що їх пізніше назвали Рюриковичами.

³ *Святослав Ігорович* (бл. 935 - березень 972) - давньоруський князь, політичний і військовий діяч з варязької династії Рюриковичів. Великий князь Київський, правитель Русі (945, самостійно з 964—972). Син князя Ігоря і його дружини княгині Ольги. Батько Володимира Святого, дід Ярослава Мудрого. Проводив активну зовнішню політику, значно розширивши територію держави. Підкорив волзьких булгар, аланів, радимичів, в'ятичів. Спричинив занепад Хазарського каганату та Першого Болгарського царства.

⁴ Див. біографію *Аскольда і Діра* (прим. 3 на с. 10).

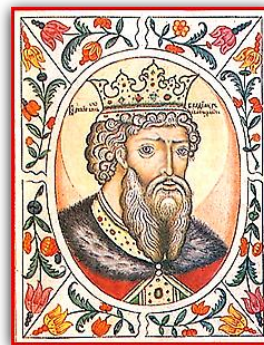
⁵ *Адальберт Магдебурзький*, нім. Adalbert von Magdeburg (бл. 910 -20.6.981) - німецький церковно-політичний діяч, перший архієпископ Магдебурзький (968-981), хроніст.

ВОЛОДИМИР

(960-1015) святий, рівноапостольний, Великий князь Київський,
хреститель Русі

Володимир народився близько 960 р., коли його батько, Святослав Ігорович, був ще юним спадкоємцем великокнязівського престолу, а Руссю правила княгиня **Ольга** (с. 11). Матір'ю Володимира стала **Малуша**¹, ключниця палацу Ольги, що користувалась повною довірою княгині. Такий високий статус пояснювався не тільки особистими якостями цієї жінки, але й знатністю її походження. Недарма брат Малуші Добриня був найближчим сподвижником князя Святослава, а потім вихователем і радником свого видатного племінника. Коли новгородці наполегливо попросили собі князя з числа синів Святослава, погрожуючи у разі відмови знайти його в іншій землі, то кандидатура Володимира їх цілком влаштувала. З молодим княжичем на північ вирушив його дядько Добриня, що став історичним прототипом билинного богатиря Добрині Микитича: фактично Новгородська земля була довірена його турботам.

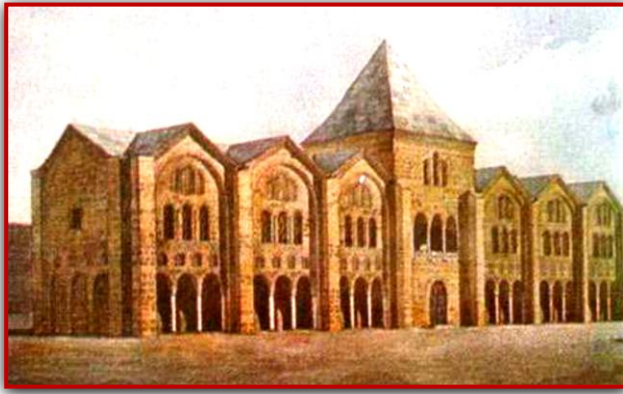

Володимир
(портрет з Царського титулярника,
1672)

Навесні 972 р. Святослав загинув. Почались усобиці між його синами. Князь **Ярополк**² виступив проти **Олега**³. Зіткнення між ними закінчилося випадковою загибеллю Олега й переходом Древлянської землі у пряме підпорядкування київському князеві. Довідавшись про долю Олега й побоюючись за власне життя, Володимир втік до Швеції, де прожив близько двох років. Тут він одружився на знатній шведці Аллогії (Олаві), матері його старшого сина Вишеслава (померлого молодим).

У 978 р. Володимир з Добринею повернулися до Новгороду з варязьким військом, збираючись виступити проти Ярополка. Щоб підсилити свої позиції, Володимир посватався до **Рогнеди**⁴, батько якої, Рогволд, княжив у Полоцьку, а брат, Тур, утвердився на Прип'яті, заснувавши місто-фортецю Турів. Оскільки влада роду Рогволда простяглася майже на всю територію сучасної Білорусі, Володимир був зацікавлений у залученні того на свій бік у боротьбі за Київ. Однак Рогнеда в образливій для молодого князя формі відкинула його пропозицію. Тоді розгніваний князь захопив Полоцьк і насильно взяв її собі за дружину, жорстоко розправившись з її батьком і братами. Від цього шлюбу народилися сини Ізяслав, Ярослав, Всеволод і Мстислав, а також дочки Предслава й Премислава.

Підпорядкування Полоцької землі значно зміцнило позиції Володимира у боротьбі з Ярополком. Ярополк, що симпатизував християнам і був одружений на християнці (колишній черниці, яку Святослав, зачарований її красою, привіз

*Князівський палац 10-11 ст. у Києві
(реконструкція Ю.С. Асєєва)*

Ярополка, яка на той час чекала дитину, майбутнього князя Святополка.

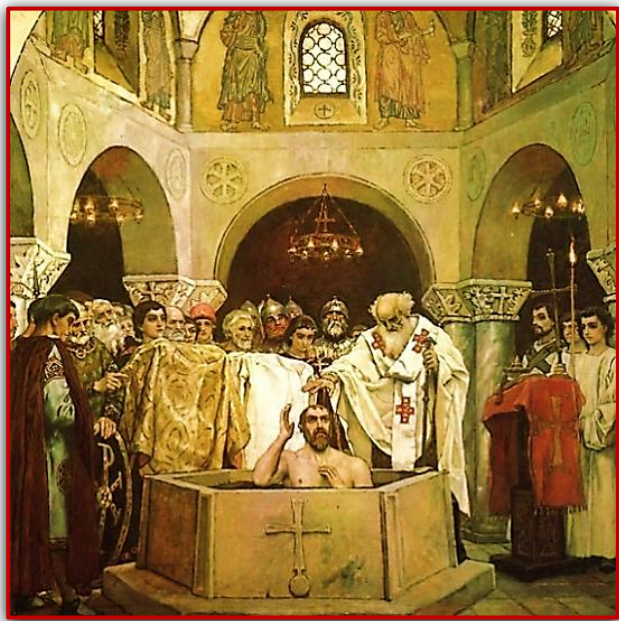
Ствердившись у Києві в 980 р., Володимир спочатку повівся як ревний язичник, супротивник і гонитель християн. Одним з яскравих епізодів початку правління Володимира було принесення в жертву Перуну двох київських варягів-християн. Вибір жертв не був випадковим, оскільки за них як за іноплеменників кияни не повинні були заступатися.

З перших років перебування у Києві Володимир розгорнув велике будівництво на Старокиївській горі, що перетворилася при Ользі в адміністративно-палацовий центр столиці. Князь звів новий кам'яний палац із залом для бенкетів (гридницею), перед яким спорудив величне капище з ідолами язичницьких богів.

В результаті війн та дипломатичних зусиль Володимира у другій половині 80-х років 10 ст. на всьому просторі між Середнім Подніпров'ям і низьким Амудар'ї, звідки вели прямі шляхи до Бухари й Самарканду, запанував мир. Підтримуючи дружні стосунки зі Швецією й міцно утримуючи руську Північ, Володимир поширив владу Києва від Нижнього Дунаю, Карпат, Західного Бугу й Німану до Середнього Поволжя, при цьому своєрідними колоніями Русі залишалися Біла Вежа на Середньому Доні й Тмутаракань на берегах Керченської протоки й Кубані. Завдяки цьому вперше після падіння Хазарії за часів Святослава вдалося відновити безпечний рух торговельних караванів між Середньою Азією, Кавказом і Руссю. Зі сходу через Київ товари везли в Краків, Прагу й Регенсбург, у Прирейнські області, а по річковій системі Прип'яті й Німану - до Балтійського моря у скандинавські країни. Поява серед дружин Володимира двох чехинь і болгарині - яскрава ілюстрація інтенсивних зусиль молодого князя на міжнародній арені. Одну з дружин-чехинь завали Малфрідою. Вона народила Володимирі синів Святослава й Станіслава. Деякі літописи матір'ю Бориса й Гліба називають дружину-болгарину (з Волзької Булгарії), однак більш переконливою видається традиція, згідно до якої їх матір'ю була візантійська принцеса Анна. Реставроване язичництво не виправдовувало сподівань Володимира.

З раннього дитинства, що пройшло у палаці Ольги, він долучився до християнства, однак потім відійшов від нього. Ставши князем у Києві, де при Ользі

спадкоємцеві в подарунок з Балкан), не мав значної підтримки серед дружинників і більшості киян. Володимир без бою зайняв столицю й підступився до Родня. Після тривалої облоги Ярополк змушений був здати фортецю і вийти до брата за умови, що йому буде збережено життя. Однак незабаром він був убитий варязькими дружинниками. Тоді ж Володимир примусив стати його третьою дружиною вдову

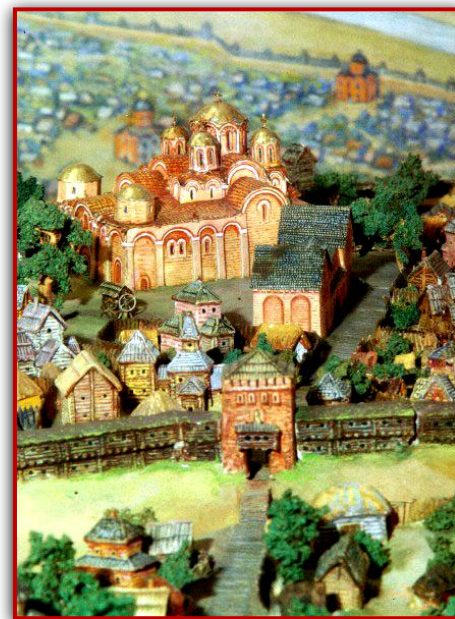

*Хрещення Володимира у Корсуні
(В.М. Васнецов, 1890)*

християнство завоювало провідні позиції в середовищі міської знаті, він змушений був зважати на його вплив. У Києві жили також *хазарські євреї*⁵, що сповідували іудаїзм. Частими гостями були мусульманські й західноєвропейські купці. Тому князь знайомився з різними релігіями, не знаючи, якій надати перевагу. Літопис повідомляє, що в 986 р. до великого князя прийшли послі-місіонери від волзьких булгар-мусульман, хазарські іудеї, німці від папи римського й грек-філософ з Константинополя. В кінці кінців вибір Володимира припав на візантійське християнство, добре знайоме йому з дитячих років. Цьому вибору сприяли зустрічі з грецькими місіонерами, наради з боярами й київськими старійшинами, а також посольство 987 р. у Константинополь. Краса оздоблення Святої Софії справила незабутнє враження на послів, і повернувшись додому, вони говорили: «І не знали ми, чи на небі ми були або на землі». Скоріш за все, у 987 р. відбулося ознайомлення його з основами християнського віровчення й православної обрядовості, чому передувало остаточне рішення обрати християнство візантійського обряду у якості офіційного віросповідання. Публічний акт хрещення князя відбувся в Корсуні (грецький Херсонес у Криму), за участі надісланих з Візантії священників, причому не в 988 р., а роком пізніше, як це впливає з праць візантійських хроністів.

Передісторія цього важливого релігійного акту державно-історичного значення була такою. В серпні 987 року молоді імператори Василь II і Костянтин VIII, онуки Костянтина Багрянородного, що колись наставляв княгиню Ольгу, опинились у скрутному становищі, коли проти них виступив талановитий полководець Вард Фока, що теж проголосив себе імператором. Брати, не покладаючись на власні сили, звернулися до Володимира за військовою допомогою. У відповідь на їхнє прохання князь надіслав до Константинополя шеститисячне військо варягів-найманців, заручившись обіцянкою імператорів віддати йому за дружину сестру їх Анну. Сам Володимир пообіцяв хреститися. Анні довелося підкоритися волі братів та умовлянням патріарха. Вона прибула до Херсонесу, де й обвінчалася з Володимиром. Шлюб великого князя, який прийняв на честь візантійського шурина хресне ім'я Василь, з сестрою імператорів мав величезне політичне значення. Незадовго перед тим *Іоанн Цимісхій*⁶, переможець Святослава й вітчим *Анни*⁷ та її братів, під тиском німців, що зайняли Південну Італію, віддав свою племінницю заміж за сина Оттона I – Оттона II, визнавши його батька імператором Заходу. Володимир, одружившись з

Анною, в очах візантійського суспільства здобув ранг не нижчий, ніж монарх «Священної Римської імперії германської нації». З дружиною, коштовним церковним начинням, іконами, мощами святого *Климента*⁸ й безліччю захоплених у Херсонесі багатств Володимир восени 989 р. повернувся до Києва. Він одразу ж наказав зруйнувати язичницьке капище перед князівським палацом. Наступною акцією стало хрещення киян, які залишалися вірними язичництву. Почалося насадження християнства й в інших центрах Русі. У Новгороді, наприклад, це відбувалося досить болісно і Добрина змушений був застосовувати силу. Одночасно продовжувалась й розпочата ще Ольгою адміністративна реформа, що зводилася до повсюдної заміни старої племінної аристократії новою адміністрацією, що надсилалася з Києва. Одночасно знатну молодь з усієї Русі великий князь збирав до Києва, де сини племінних князів і старійшин долучалися до християнської культури, опановували ази православної освіченості, поповнюючи ряди дружинників і служилого люду.

Архітектурний ансамбль біля Десятинної церкви (11 – 13 ст.)

Незабаром після хрещення на Русі було запроваджено новий звід законів колишнього усного звичаєвого права, який доповнив попередній «Закон Росів», що став основою знаменитої «Руської Правди». На якийсь час Володимир, дотримуючись євангельських заповідей, навіть відмовився від застосування смертної кари (майже на тисячу років випередивши у цьому Західну Європу), однак єпископи переконали князя в передчасності цього акту, і вища міра покарання була відновлена.

По усій країні розгорнулося будівництво церков, при яких відкривалися школи. Найвидатнішим храмом часів Володимира вважається Десятинна церква Різдва Богородиці, споруджена поруч з великокнязівським палацом. У Десятинній церкві були розміщені ікони, церковне начиння й шановні в усьому християнському світі мощі святого Климента, привезені з Херсонеса. У ній перепоховали рештки княгині Ольги.

Останні роки життя Володимира були затьмарені смертю Анни та двох старших синів - Вишеслава й Ізяслава. Володимир явно схилився до того, щоб передати владу *Борисові*⁹, своєму старшому синові від шлюбу з візантійською принцесою, тому, відчуваючи наближення смерті, тримав його біля себе в Києві. Поєднання у Борисі кровей Рюриковичів та імператорів Візантії, вільне володіння грецькою мовою та прилучення до антично-візантійської культурної спадщини забезпечувало юному княжичеві високий авторитет як на Русі, так і в усьому християнському світі. Однак старші діти Володимира не бажали скоритися такому вибору. 15 липня 1015 р. Володимир помер у своїй заміській рези-

денції Берестові та був похований у Десятинному храмі. Православна церква визнала його святим і рівноапостольним (перші достовірні відомості про це з'являються на Балканах у 14 ст.).

ПРИМІТКИ

¹ *Малуша* (пом. біля 1000) - позашлюбна дружина Святослава Ігоровича, мати Великого князя Київського Володимира Святославича, сестра Добрині. Була дочкою Малка Любечанина.

² *Ярополк Святославич* (940-і роки - 978) - Великий князь Київський (972-978), старший син Святослава. Ще за життя Святослав поділив державу між синами, і Ярополк дістав Київщину, а по смерті Святослава 972 р. перебрав верховну владу над Руссю. Ярополк підтримував зв'язки з Західною Європою, з королем Оттоном II: 973 року послі Ярополка брали участь у сеймі в Кведлінбурзі, а в 979 році послі від папи приїздили до Києва. Бажаючи об'єднати Русь під своєю владою, Ярополк вів боротьбу з братами: у 977 р., перемігши Олега, який загинув при штурмі столярного града деревлян Вруччя (Овруч), приєднав Деревлянську землю, захопив Новгород, прогнавши звідти Володимира, який, проте, за допомогою варягів у 980 р. повернув собі Новгород, згодом здобув і Київ. Тоді Ярополк відступив до Роденя, де був убитий з відома Володимира.

³ *Олег Святославич* (помер 977) - князь древлян, син Святослава Ігоровича. По смерті батька між Олегом і Ярополком спалахнула міжусобиця, приводом до якої стало вбивство Олегом Люта, сина Ярополкового воєводи Свенельда. При штурмі Овруча Олег загинув (упав у рів і був роздавлений тілами).

⁴ *Рогнеда* (960 (?) - 1000) - дочка полоцького князя Рогволода. Була приневолена взимку 980 року вийти заміж за Володимира Святославича. Володимир дав Рогнеді слов'янське ім'я Горислава. Від Володимира у неї було кілька дітей. Їх син Ізяслав Володимирович став засновником полоцької лінії Рюриковичів. Після прийняття християнства Рогнеда відмовилась скористатись своїм правом на заміжжя. Вона виїхала зі старшим сином Ізяславом у родинну Полоцьку землю, де прийняла чернецтво під іменем Анастасія.

⁵ *Хазари* - плем'я, що з'явилося в південно-східній Європі після відходу гунів (4 століття) і проіснувало до 11 ст., східні сусіди східнослов'янських племен, пізніше Київської Русі. Найбільшого розвитку Хазарський каганат зазнав у 7 ст., коли він оволодів Північним Кавказом, Приазов'ям, більшою частиною Східної Європи по самий Дніпро. Тоді у залежність від хозар потрапили племена сіверян і полян, що платили їм данину. Хазарський каганат воював як проти арабів, так і проти Візантії. На початку 8 ст. серед хазар північного Дагестану поселилися євреї з Ірану та Візантії і під їх впливом частина хазар перейняла іудаїзм, однак тільки на поч. 9 ст. каган Обадія проголосив іудейську віру без Талмуда державною релігією.

⁶ *Іоанн I Цимісхій* (925 - 10.01.976) - візантійський імператор з 969 до 976 роки. Походив із знатного вірменського роду Куркуас (прізвисько Цимісхій вірменською означає «низького зросту»), був племінником свого попередника Никифора II Фоки і брав діяльну участь в підготовці його вбивства, увійшовши до

угоди з своєю коханкою Феофано, дружиною Никифора. На вимогу патріарха Полієвкта Іоанн покарав своїх прихильників, звинувативши винятково їх у вбивстві Никифора, і видалив від двору Феофано. Щоб укріпити свою владу Іоанн оженився на Феодорі, дочці імператора Константина VII Багрянородного. Іоанна Цимісхія наслідував його племінник, Василій II, який був номінальним спів-імператором з 960 р.

⁷ *Анна Порфірогенета* (13.03. 963 - 1011) - візантійська царівна, дочка імператора Романа II і сестра Василя II Болгаробійця, дружина київського князя Володимира Великого.

⁸ Традиційно перші свідчення про поширення християнства на Русі пов'язують з іменем св. *Апостола Андрія*, який у I ст. проповідував у «скіфів». В давньоруському літописі є згадка про його подорож по Дніпру. Проголошуючи Євангеліє на узбережжі Чорного моря, Апостол Андрій заклав також церковні громади і серед південних слов'ян. Але ті церкви знищили кочові племена готів у 3 ст. Збереглися християнські громади лише у Криму. Їх закріпив наприкінці I ст., перебуваючи там на засланні, учень і наступник св. *Апостола Петра* папа римський *Климент I*. Будучи каторжником, він почав проповідувати спочатку серед рабів-греків, згодом учення Христа стало доходити і до східних слов'ян. Папа Климент I загинув у 100 р. в Криму мученицькою смертю. У 860 р. його мощі знайшли св. *Кирило* і св. *Мефодій* та привезли до Риму. З Риму мощі святих Климента і Тита привезли в Корсунь до князя Володимира у 988 р. Після хрещення, вже у 991 р. - нове посольство від папи Іоанна XV, а у 1000 р. - посли папи Сильвестра II привезли мощі католицьких святих Віта, Аполінарія, Бенедикта та ін. для церков, що масово будувалися на Русі.

⁹ *Борис Володимирович*, у хрещенні *Роман* (986 ? -24.07.1015) - давньоруський князь з династії Рюриковичів, син Великого Київського князя Володимира Святого, князь ростовський (1010-1015). *Гліб Володимирович*, у хрещенні *Давід* (987?– 05.09.1015), князь муромський (1013-1015). Обидва загинули під час міжусобної боротьби старших синів Володимира – Святополка, Олега і Ярослава. Вшановуються як найдавніші святі-страстотерпці руської православної церкви. За різними джерелами їх канонізація могла відбутись між 1020 – 1072 роками.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

(980-1054) Великий князь Київський,
державний і культурний діяч Київської Русі

Ярослав, син князя Володимира Святославича (с.14), названий сучасниками Мудрим, народився близько 980 р., невдовзі після утвердження в Києві його батька. Ярослав був другим сином Володимира й Рогнеди. Його дитинство пройшло в передмісті Києва - Предславино, що належало його матері. Після прийняття Володимиром християнства Ярослава охрестили під ім'ям Юрія (Георгія). По досягненню повноліття княжича відправили правити від імені батька у далеку Ростовську землю, простори якої ще потрібно було підкорити й освоїти.

Портрети Ярослава Мудрого роботи І. Попової та М.М. Герасімова

Ярослав приступився до налагодження князівського управління, спираючись на прибулу з ним дружину, одночасно прилучаючи місцеве населення до християнства. Пам'ятником творчої роботи в цьому лісовому краї стало засноване ним на початку 11 ст. місто Ярославль. Батько був задоволений князюванням Ярослава на північному сході Русі. Тому, коли в 1010 р. у Новгороді помер первісток Володимира Вишеслав, великий князь довірив Ярославу в керування друге за значенням на Русі місто з його великими землями. Правління в Новгороді забезпечило молодому князеві вплив у всьому Балтійському басейні й сприяло зміцненню зв'язків зі скандинавськими країнами. Тому цілком природно, що Ярослав узяв собі за дружину *Інгігерду*¹, в хрещенні Ірину, дочку шведського короля Олафа Скотконунга. Раніше Ярослав вже був одруженим. Про його першу дружину відомо лише те, що вона народила йому сина Іллю, який помер до 1034 р.

Незабаром відносини між Ярославом і Володимиром різко загострилися, причиною чого стало невдоволення Ярослава, який вважав себе одним з старших у роду Рюриковичів після батька (старші сини великого князя, Вишеслав та Ізяслав, на той час вже померли), наміром Володимира заповісти владу молодшому Борисові. За існуючим на Русі порядком спадкування, *Святополк*² і Ярослав були першими претендентами на престол. Однак ситуація ускладнювалася тим, що Володимир після захоплення Корсуня й прийняття хрещення відпустив своїх колишніх дружин і вступив у церковний шлюб з *Анною*³, сестрою тоді правлячих візантійських імператорів. Борис і Гліб, перші канонізовані

на Русі святі, були, скоріш за все, синами Володимира й Анни, а старший з них, Борис, мав переважне право на престол після смерті батька. Святополк і Ярослав явно не прагнули миритися з подібним порушенням старшинства у великокнязівській родині. При цьому Святополк, як син Ярополка, старшого брата Володимира, мав усі підстави вважати себе єдиним законним спадкоємцем.

Не розраховуючи на швидке утворення на великокнязівському престолі й використовуючи настрої новгородців, що не бажали платити данину Києву, а також підтримку з боку Швеції, зацікавленої в ослабленні Русі, Ярослав у 1014 р. пішов на відкритий конфлікт з батьком та відмовився посилати в Київ данину. Розгніваний Володимир почав готуватися до походу проти непокірливого сина, але зненацька занедужав і 15 липня 1015 р. помер. Об'єднавши під своїм командуванням сили Новгородської землі й варягів, Ярослав, як колись його батько, у вересні 1015 р. рушив на південь проти Святополка, який, у свою чергу, покликав на допомогу печенігів. Вирішальна битва відбулася під Любечем, північніше Києва, наприкінці листопада того ж року. Святополк був розбитий і втік до степу. «Ярослав же сів у Києві на столі отчому». Але ще три роки продовжувались криваві усобиці між зведеними братами, що кликали на допомогу кочівників та іноземців. Наприкінці липня 1019 р. на ріці Альті, на тому самому місці, де трьома роками раніше був убитий Борис, полки Ярослава в запеклій битві зломали печенігів. Святополк втік у Чехію, де незабаром помер.

Набагато більше турбот завдав київському князеві його молодший єдиноутробний брат *Мстислав*⁴, у свій час поставлений Володимиром правити в далеку Тмутаракань. На початку 1024 р., коли Ярослав перебував у Новгороді, Мстислав зі своєю дружиною й підвладними йому хазарами та черкесами з'явився під стінами столиці, однак кияни не прийняли його і він зайняв Чернігів. Восени 1024 р. Мстислав завдав нищівної поразки війську Ярослава під містечком Лиственном неподалік від Любеча, але переконавшись у тому, що кияни не бажать бачити його Великим князем, сам звернувся до Ярослава з пропозицією: «Сиди ти на столі своїм у Києві, оскільки ти є старший брат, а мені нехай буде ця сторона» - Дніпровське Лівобережжя. Ярослав відповів не одразу, з осені 1024 до весни 1026 р. залишаючись у Новгороді, тоді як «у Києві сиділи мужі Ярославові». Навесні 1026 р. Ярослав, зібравши значні сили, рушив до своєї столиці. З Чернігова до Києва виступив і Мстислав. Князі зустрілися на рукаві Десни в місці її впадіння у Дніпро й у ході особистих переговорів Ярослав прийняв пропозиції брата. На Русі ствердилося їхнє спільне правління. Мстислав визнав за Ярославом старшинство й владу над Києвом і Новгородом, а також усіма землями на захід від Дніпра, а за собою залишив землі на схід Дніпра з центром у Чернігові, а також Тмутаракань з Білою Вежею.

Розбіжностей між братами більш не виникало, і вони допомагали один одному у війнах. Найбільш значним їхнім успіхом стала перемога над Польщею (1031). Узятих в Польщі бранців Ярослав розселив на південних рубежах Київської землі уздовж ріки Рось, де в 1032 р. почав створювати нову оборонну лі-

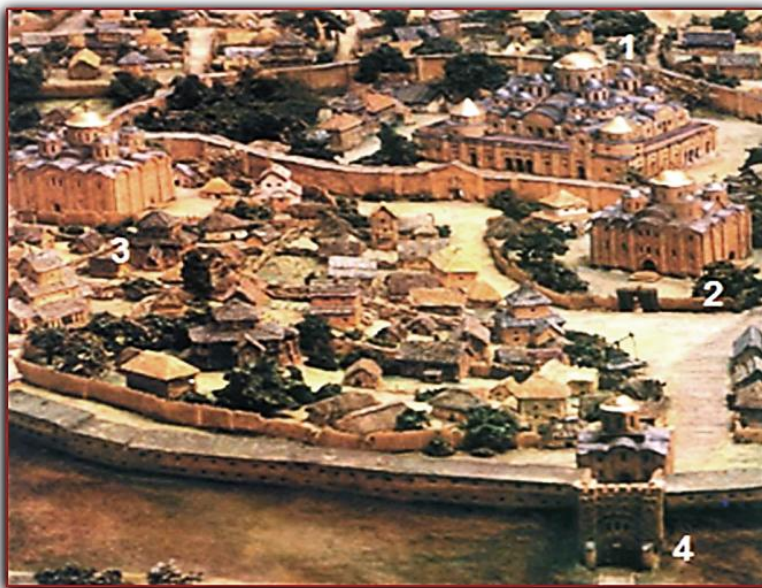
нію. Її ключовими містами-фортецями стали Родень, Корсунь, Богуслав і названий на честь небесного патрона великого князя, Георгія Переможця, Юр'єв (сучасна Біла Церква).

Ярослав прагнув і до зміцнення позицій Русі у Прибалтиці. В 1030 р. він переміг чудські племена, предків естонців, і заснував у їхній землі місто-фортецю Юр'єв (сучасний Тарту). За цим відбулись походи Ярослава на ятвягів, литву й мазовшан, а його старший син Володимир, що правив Новгородською землею, скорив фінно-угорські племена за Невою й Ладогою.

У 1020 р. в Ярослава з Інгігердою народився син, названий на честь діда Володимиром, в 1025 р. син Ізяслав, що княжив на Русі після смерті батька. У найближчі роки Інгігерда народила йому ще двох майбутніх великих князів - Святослава в 1027-му і через три роки - Всеволода. У 1034 році народився В'ячеслав, а через два роки - їхній останній син Ігор. Крім синів, у них було троє дочок: Анастасія, Єлизавета й Анна.

В 1036 р. зненацька помер Мстислав, який нещодавно поховав свого єдиного сина Євстафія. Під владу Ярослава перейшли всі землі на схід від Дніпра з віддаленими колоніями на Дону й біля Керченської протоки. До кінця 30-х років 11 ст. володіння Великого князя простяглися від Фінської затоки, Ладоги й Онеги до Чорного й Азовського морів, від Карпат і Нижнього Дунаю до Середньої Волги й верхів'їв Північної Двіни, перевершуючи за розмірами інші християнські країни. За чисельністю населення Русь у Європі поступалася лише Східній (Візантійській) та Західній (Священній Римській) імперіям.

Політичним успіхам Русі відповідало монументальне будівництво, розгорнуте Ярославом. В 1037 р. були завершені розпочаті ще князем Володимиром роботи зі створення нового кільця оборонних споруд навколо Києва. Крім валів, ровів і оборонних стін, вони включали вежі й кілька воріт. Парадними вважалися обернені прямо на південь багато прикрашені Золоті ворота, над якими височіла церква Благовіщення. До цього часу вже був закінчений ансамбль Софійського собору, що давно діяв, з розташованим поруч комплексом будинків митрополії. Тоді ж відбулися урочисті церемонії й свята з приводу завершення масштабних робіт, що збіглися зі святкуванням 500-ліття Софії Константино-

Центральна частина Міста Ярослава у Києві 11 – 13 ст.: 1 - храм Св. Софії, 2 – Ірининська церква, 3 – Георгіївська церква, 4 – Золоті ворота

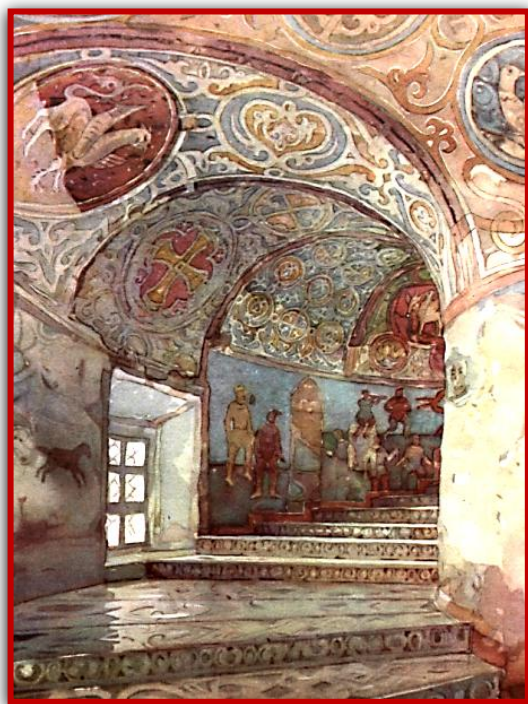

Интер'єр Софії Київської, 11-12 ст.

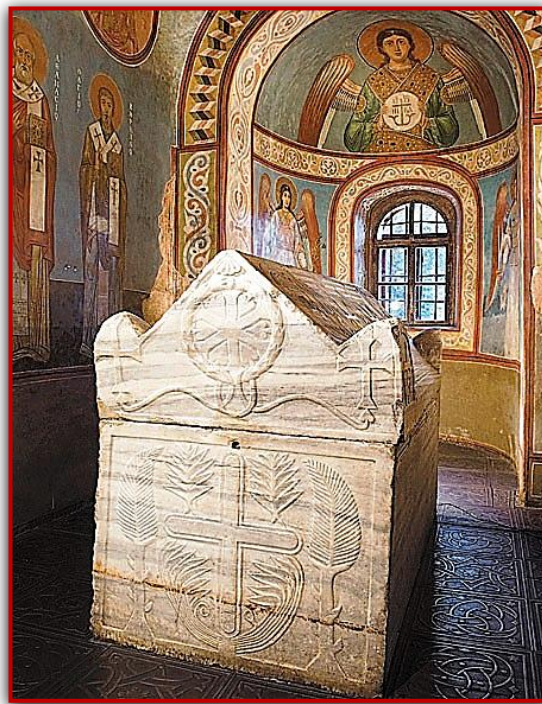
польської, освяченої в 537 р., котра вважалася «матір'ю» Софії Київської. Уздовж центральної вулиці міста (приблизно сучасна Володимирська), між Золотими воротами й площею перед Софійським собором, були споруджені два величні собори на честь небесних патронів великого князя (Георгіївський) і його дружини (Ірининський), при яких були засновані монастирі. Після 1037 р. неподалік був споруджений ще один великий кам'яний собор, не відзначений у літописах, але виявлений в ході археологічних розкопок. Тоді ж, за прикладом Софії Київської, були зведені величні храми Святої Со-

фії в Новгороді й Полоцьку, а також Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Роки правління Ярослава ознаменувалися становленням на Русі монастирського життя, яке тільки-но починалося за Володимира. На південь від Києва, на високому гористому березі Дніпра преподобний **Антоній** (с. 30) заснував знаменитий Печерський монастир. При Софії Київській та кафедрі митрополита Ярослав організував освітній центр, де була створена перша з відомих нам на Русі бібліотек і розгорнулася велика перекладацька діяльність. Із грецької на старослов'янську мову, зрозумілу усім освіченим людям Русі, перекладали книги не тільки церковного, але й світського змісту. Провідну ідейну й організаційну роль у цій культосвітній роботі відіграв один з найближчих сподвижників Ярослава – **Іларіон** (с. 26). Навколо Ярослава й Іларіона при Софії Київській утворювалася своєрідна «академія» - гурток добре підготовлених книголюбів, зайнятих не тільки переписуванням і перекладом старих текстів, але й написанням нових літературних творів. Тут до 1037 р. був складений перший на Русі літописний звід, що став основою наступного давньоруського літописання. З іменем Ярослава пов'язане створення видатної пам'ятки вітчизняного середньовічного права - зводу законів «Руська Правда». За любов до знань і розсудливе, обачне управління державою Ярослав був прозваний у народі «Мудрим».

Загострення відносин з могутньою Візантією, що прагнула не тільки до церковно-культурної, але й до політичної гегемонії в усьому східнохристиянському світі, змусило Ярослава більше уваги приділяти відносинам з державами Центральної та Західної Європи. Традиційно близькими були відносини зі скандинавськими країнами, зокрема зі Швецією. Дружиною Ізяслава Ярославовича стала Гертруда-Олісава (Єлизавета), дочка польського короля Мешко II, видана за київського княжича з приводу встановлення миру між Польщею й Руссю

*Фрески на стінах базилики
Софії Київської*

*Саркофаг Ярослава Мудрого
у Софії Київській*

на початку 1030-х років. Святослав Ярославович був одружений на Оді, дочці впливового графа Нижньої Саксонії Леопольда Штаденського, гегемона Північної Німеччини (Ярослав, не цілком довіряючи Мешко II, прагнув мати німецького союзника в нього за спиною). Розвитку й зміцненню відносин з провідними європейськими державами, що перебували в сфері церковної юрисдикції Рима, сприяли й шлюби дочок Ярослава. Старша, Анастасія, стала дружиною угорського короля Андрія I; Єлизавета була видана за короля Норвегії Гаральда III, а після його смерті обвінчалася з данським королем Свенем II. Молодша Ярославна, Анна, вийшла заміж за короля Франції Генріха I, і після смерті чоловіка багато років правила країною від імені свого малолітнього сина, майбутнього французького короля Філіпа II.

Відносини Русі й Візантії до останніх років князювання Ярослава залишалися напруженими. Незадовго до смерті Ярослава ситуація нормалізувалася, що було ознаменовано шлюбом його сина Всеволода з дочкою імператора Костянтина IX Мономаха. Від цього шлюбу в 1053 р. народився Володимир, прозваний на честь діда за материнською лінією Мономахом. Йому було призначено відіграти значну роль в історії Київської Русі. Великою втратою для престарілого Ярослава стала смерть його старшого сина, спадкоємця престолу Володимира, який помер у 1052 р. Старшим серед Ярославичів залишився Ізяслав. Великий князь більше благоволив до поміркованого й врівноваженого Всеволода, але побоюючись братовбивчих війн після своєї смерті заповів Русь турботам усіх трьох братів, наставляючи їх жити в братній любові й визнавати старшинство Ізяслава. У безпосереднє керування Ізяславу передавалися Київ і Новгород. Святослав одержував Чернігівську землю з Тмутараканню, а Всеволод -

Переяславську й Ростово-Суздальську землі. Двом молодшим синам Ярослава, В'ячеславу й Ігорю, передавалися Волинь і Смоленська земля. У Полоцьку залишався племінник великого князя Брячеслав Ізяславович, а Прикарпаття (майбутня Галицька земля) переходило онукові Ростиславу, синові рано померлого Володимира Ярославовича. Помер Ярослав Володимирович 20 лютого 1054 року у своїй резиденції Вишгороді під Києвом.

ПРИМІТКИ

¹ *Інгігерда* (також відома під церковним ім'ям *Ірина*) (бл. 1001 – 10.02.1050) - дочка шведського короля Олафа Скотконунга (Olof Skötkonung, Skottkonung) і Астрід (Мекленбургської) (швед. Estrid), доньки ободритського (з прибалтійських слов'ян) князя. Друга дружина Ярослава Мудрого. Одружившись з Інгігердою, Ярослав поріднився із норвезьким королем Олафом Святим і німецьким імператором Генріхом II. Ярослав допомагав їм, коли Олаф Святий, Гаральд Сміливий і Магнус Добрий втікли до Києва від данського короля Канута. Велика княгиня Ірина народила від Ярослава 10 дітей.

² *Святополк Володимирович* (979 - 1019) - князь туровський (з 988 за ін. даними 1008-1015), Великий князь Київський (1015-1019). Син Володимира Святославича (за іншою версією - Ярополка Святославича). У 1009 чи на початку 1010 роках Святополк одружився дочкою польського короля Болеслава I Хороброго. Незадовго до смерті Володимира перебував у Києві в ув'язненні; разом з ним під варту було взято його дружину і духівника дружини, Колобжезького (Кольбергського) єпископа Рейнберна, який помер у в'язниці. Після кончини Володимира 15 липня 1015 р. Святополк вийшов на свободу і без особливих труднощів вступив на престол; його підтримав і народ, і бояри, що утворили його оточення у Вишгороді під Києвом. Протягом того ж року були вбиті три зведених брата Святополка - Борис, муромський князь Гліб і древлянський Святослав. Після поразки в запеклій боротьбі з Ярославом у 1019 р. поранений Святополк Володимирович утік до Бреста, де, мабуть, і помер від ран.

³ Див. біографію *Володимира* (прим. 7, 9 на с. 19).

⁴ *Мстислав Володимирович (Хоробрий)* (983 - 1036) - князь Тмутараканський (990/1010 -1036) і чернігівський (1024-1036). Син київського князя Володимира і полоцької княжни Рогнеди. Брат Ярослава Мудрого.

ІЛАРІОН

(кінець 10 ст. - 1088) оратор і письменник,
церковно-політичний діяч Київської Русі

Іларіон, що походив зі знатного київського роду, народився в кінці 10 ст., був серед юнаків, котрих **Володимир Святославич** (с. 14) після прийняття християнства звелів навчати книжної премудрості у школі при Десятинній церкві. З дитячих років Іларіон був близьким до княжого двору й добре знайомим з синами Великого князя, зокрема з **Ярославом** (с. 20). Свою освіту Іларіон удосконалив в Константинополі. Перебування у столичному місті Візантії збагатило його вільним володінням грецькою мовою й широким світоглядом, зокрема історіософським баченням минулого й сучасного йому світу, де Русь займала все більш вагомє місце.

У перші роки правління Ярослава Іларіон опинився серед найближчих сподвижників князя. Своє знамените «Слово про Закон і Благодать» Іларіон проголосив у присутності Ярослава на Кірію-Великдень (у день збігу свят Благовіщення й Великодня) навесні 1022 року. До цього часу в Києві завершилося будівництво й оздоблення Золотих воріт з церквою Благовіщення, а також Софійського собору, спорудження якого почалося ще за Володимира, але призупинилося через пожежу під час нападу печенігів у 1017 році.

«Слово про Закон і Благодать» слід вважати програмним документом правління Ярослава Мудрого. Всесвітня історія, відповідно до церковної традиції, витлумачується в ньому як реалізація передвічного Божого провидіння, а суть її вбачається у поступовому прилученні народів, що визнаються рівними, до світу християнства. Іларіон з гордістю оглядає славне минуле язичницької Русі, вітає її вступ до кола християнських народів і пишається тим почесним місцем, яке вона отут зайняла. Іларіон підкреслює вільний від зовнішнього тиску вибір християнства Володимиром, якого слід шанувати як «рівноапостольного». Подібно апостолам, він свідомо обрав віру й приклав чимало зусиль до навернення у неї своїх співвітчизників. Ярослав же прославляється як продовжувач справи батька, що опікується храмовим будівництвом, благочестям й освітою. Іларіон називає Ярослава «новим Соломоном», що продовжив та примножив діяння свого батька Володимира - «нового Давида».

Посвята Іларіона в Митрополити Київські
(мініатюра з Радзивілівського літопису,
14 ст.)

Входячи до найближчого оточення Ярослава й виступаючи ідеологом його політики, Іларіон у подальші роки став центральною фігурою своєї «академії», що утворилася в Києві при кафедральному Софійському соборі та розгорнула широку просвітницьку й наукову роботу. Він керував створенням бібліотеки при Софійському соборі й роботою тут переписувачів і перекладачів. Його перу належить найдавніший літописний звід і багато інших творів, переважно богословського змісту. Найбільш відомі «Молитва», «Сповідання віри» і «Слово про оновлення Десятинної церкви». Багаторічна співпраця Іларіона з Ярославом, його великі знання, риторичні й письменницькі здібності, а також відома усім праведність визначили висунення його кандидатури великим князем у 1051 р. на посаду митрополита - глави давньоруської церкви. Це відбулося в період загострення відносин між Руссю й Візантією, звідки до Києва надсилали митрополитів. Іларіон очолював Київську митрополію кілька років, доки конфлікт з Візантією не був залагоджений. Мирний договір, скріплений шлюбом сина Ярослава Мудрого *Всеволода*¹ й дочки імператора Костянтина IX Мономаха Марії, ознаменував початок нового періоду конструктивних партнерських відносин Русі й Візантії. У Київ з Константинополя, відповідно до канонічного права, прибув висвячений патріархом митрополит, що змінив Іларіона на високій посаді. У листопаді 1053 р. Іларіон склав свої обов'язки й прийняв постриг у ченці Києво-Печерського монастиря під ім'ям Никона. У 1072-1073 роках він опрацював і доповнив складений ним колись перший літописний звід. В 1074 р., після смерті преподобного *Феодосія*², братія обрала Никона своїм ігуменом. Однак на цій посаді він пробув недовго: увійшовши в конфлікт з великим князем *Ізяславом*³ Ярославичем, він змушений був вийти в далеку Тмутаракань на Керченській протоці. Тут Іларіон почив в 1088 р. столітнім старцем.

ПРИМІТКИ

¹ *Всеволод Ярославич (1030 - 1093)*. Князь переяславський (1054-1073), чернігівський (1073-1078), Великий князь Київський (1077 – 1093). Намагався втримувати єдність київської держави і підтримував зв'язки з Візантією та Західною Європою, половецьким степом, говорив п'ятьма мовами. Перша дружина, донька візантійського імператора Костянтина IX Мономаха Марія (Анастасія) (пом. 1067), народила у шлюбі двох дітей – сина Володимира, майбутнього Великого князя Київського, та Євпраксію, що стала нещасливою дружиною германського імператора Генріха IV. Від другої, половчанки Анни (пом. 1111), Всеволод мав сина і двох дочок, серед яких збереглася пам'ять про преподобну Анну, засновницю жіночої монастирської школи у Києві. Саркофаг з його тілом був встановлений в соборі св.Софії поряд з саркофагом Ярослава та Ірини.

² *Феодосій Печерський (1009? – 03.05.1074)* - святий православної церкви, преподобний, один із основоположників чернецтва на Русі, видатний церковний і політичний діяч другої половини 11 ст. Народився в м. Василеві (теперішній Васильків під Києвом). Незабаром юнак разом з родиною переїхав до Курська. Тут він був відданий батьком «одному з учителів навчатися Божественних

книг...». Підліток виявився здібним учнем, швидко вивчив все Божественне письмо. Перша спроба втекти з прочанами до Єрусалима завершилась невдало. З часом, втомившись постійно карати сина, мати дозволила йому займатись улюбленою справою. Феодосій разом з купцями попрямував з Курська до Києва. В столиці Київської Русі вже існувало декілька грецьких християнських монастирів. Феодосій відвідав їх, бажаючи прийняти постриг, але настоятелі йому відмовляли. Тоді він дізнався про афонського монаха любечанина Антонія, котрий жив в печері неподалік Києва у селі Берестове. Той сприяв постриженню юнака у чернецтво. Близько 1060 року Феодосія обрали пресвітером. З перших днів ігуменства Феодосія Печерського, до нього почали приходити князі та знатні люди, котрі вважали за честь жертвувати на користь обителі. Це дало змогу розпочати будівництво наземного монастиря. Дерев'яна церква Різдва Богородиці була споруджена 1062 року на вершині надпечерного пагорбу, подарованого князем Ізяславом Ярославовичем. Довкола розташувалися келії ченців у вигляді окремих будинків, трапезна із поварнею та комори. Вся територія була захищена огорожею з монастирською брамою на західному боці. На відміну від Антонія, Феодосій був противником відлюдництва, вважаючи, що ченці повинні жити громадою в обителі. Тому, невдовзі після переселення до наземного монастиря, коли кількість іноків (послушників) досягла 100 осіб, виникла необхідність запровадити статут чернечого життя. У інока Студійського монастиря Михайла «який прийшов з греків з митрополитом Георгієм» Феодосій переписав копію Студійського статуту. Інший список згодом приніс до монастиря Єфрем на прохання самого Феодосія. На основі цих двох описів був створений статут Києво-Печерського монастиря, від якого «всі [Руські монастирі] перейняли статут і ввели його по всіх монастирях. Тому й шанується монастир Печерський як найстаріший і найславніший із всіх». Феодосій включив до статуту декілька власних ідей: на території монастиря не заборонялося перебування прочан і навіть жінок; був затверджений поділ іноків на велико- і малосхимників. У добу ігуменства Феодосія в Києво-Печерському монастирі було започатковано книжкову справу - переписування, написання та збирання рукописних книг. Так, 26-й припис запровадженого статуту зобов'язував ченців займатись читанням книг, взятих в монастирській бібліотеці у ченця-бібліотекаря, у вільні від виконання послуху дні. Це забезпечувалося стовідсотковою грамотністю усіх насельників. Була тут й іконописна майстерня, очолювана ченцем Аліпієм.

³ *Ізяслав (Дмитро) Ярославич* (1024-03.10.1078) - князь турівський (1042-1052), новгородський (1052-1054) і київський (21.03.1054 - 14.09.1068; 04.1069 - 22.03.1073; 15.07.1077 - 03.10.1078). У 1042 р. одружився з Гертрудою, дочкою польського короля Мешка II. Мав проблеми з киянами і печерськими монахами. Мусив розділити владу з братами. При ньому була прийнята «Правда Ярославичів» (1072) - перша кодифікація руського права, що дійшла до наших часів. Втративши Київ вдруге, у пошуках допомоги через маркграфа Східної марки Дедо II вступив у контакти з римським папою Григорієм VII (1073-1085). Той коронував у Римі королівською короною його сина Ярополка і надав останньо-

му в лен святого престолу Руське королівство (булла папи від 17.04.1075). Реалізувати цю спробу закріплення Київської Русі за однією гілкою династії шляхом зміни порядку успадкування не вдалося. Сам Ізяслав не ризикнув оприлюднити на Русі цей акт. Загинув він 03.10.1078 р. у битві на Нежатиній Ниві та був похований у мармуровому саркофазі в Десятинній церкві.

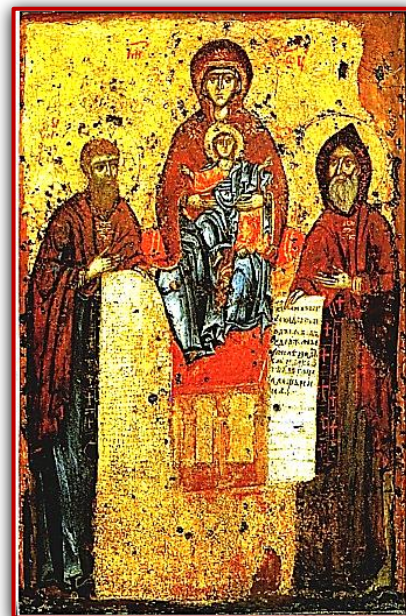

АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ

(983 - 1073) святий, засновник Києво-Печерського монастиря

Киево-Печерський монастир, що згодом одержав почесний титул *лаври*¹, завжди відігравав особливу роль у духовній історії Київської Русі й усього східнослов'янського православного світу. Його засновник, преподобний **Антоній**, у миру Антипа, народився під Києвом у прадавньому місті Любечі на Дніпрі в 983 році. Хрещення Русі й заснування при Десятинній церкві першої школи сприяло прилученню молодих русичів до висот християнського духовного життя.

Антипа з юних років присвятив себе богоугодним справам, мріючи про чернече служіння. Однак чернече життя на Русі тоді було ще мало відоме. Тому юнак попрямував до Візантії, що славилася своїми монастирями, і оселився на святій горі *Афон*². Тут, на вузькому гористому півострові, що урізався в Егейське море, здавна перебував славетний центр православного чернецтва. Його наставником став праведний Філофей. Незабаром Антипа прийняв від нього чернецтво під іменем Антоній. За порадою свого наставника, Антоній у 1013 р. повернувся на Русь, щоб проповідувати чернече життя. Однак, відвідавши вже існуючі близько Києва монастирі, він залишився незадоволений їхнім станом. З початком кривавих усобиць, що розгорілись по смерті князя Володимира, Антоній у 1017 р. повернувся до усамітненого й смиреномудрого життя на Святій горі, але через десять років знову з'явився у Києві. До цього часу **Ярослав** (с.20), міцно утвердившись на великокнязівському престолі, розгорнув широку діяльність з храмового будівництва й розвитку духовного життя на Русі. У Києві Антоній зблизився з **Іларіоном** (с. 26), настоятелем церкви в князівській заміській резиденції Берестові (на сучасному Печерську) та оселився у залишеній тим печерці на мальовничій дніпровській кручі (зараз там знаходяться Дальні, або Феодосієві, печери з храмово-монастирським ансамблем Нижньої лаври). Слава про праведність і мудрості Антонія швидко рознеслася столицею й околицями, і до нього звідусіль потягнулися люди. Разом з ним проживали 12 учнів. Вони почали розширювати печерний монастир, викопали кілька келій і спорудили під землею, за зразком афонських храмів, невелику церкву. У ті роки з преподобним Антонієм зустрічався і Ярослав Мудрий.

Києво-Печерська ікона Божої Матері з передстоячими преп. Антонієм (праворуч) та Феодосієм Печерським. Аліпій Печерський, біля 1114.

До кінця правління Ярослава Володимировича авторитет Антонія на Русі був настільки високим, що *Ізяслав Ярославович*³, який успадкував після смерті батька у 1054 р. великокнязівський престол, першим чином відправився до цього старця за благословенням. Він же передав ченцям, що зібралися навколо Антонія, усю Берестову гору, де почав розростатися Печерський монастир. Антоній, особливо у похилому віці, надавав перевагу усамітненому аскетичному життю. На початку 1061 р. він перейшов у печеру на сусідній горі. Там незабаром виникли Близькі, або Антонієві, печери, а неподалік зріс ансамбль Верхньої Лаври. Основою його став закладений ще за життя святого старця Успенський собор - головний храм Києво-Печерського монастиря. Антоній дожив до глибокої старості й пішов з життя у 1073 р. Пам'ять про преподобного Антонія Печерськом свято вшановується православною церквою. З нього на Русі почалася животворна чернеча традиція, що не переривається до наших днів, яка успадкувала високе благочестя афонських старців.

ПРИМІТКИ

¹ *Лавра* - назва найбільш великих і впливових чоловічих монастирів, які підпорядковуються юрисдикції вищого церковного органу. Відомі з 4-6 ст. (Палестина, Греція). Настоятелями лаври є місцеві єпархіальні архиреї, а безпосередньо керують лаврою намісники в сані архімандрита. *Успенська Києво-Печерська лавра* - одна з найбільших та найдавніших православних святинь України.

² *Афон* (грец. *Άθως*), повна назва Автономна чернеча держава Святої гори Афон (грец. *Αυτόνομη Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους*) - монастирська держава на східному виступі Халкідонського пів-ова - Афон-Орос - в Егейському морі. Висота 1935 м над рівнем моря. Візантійський імператор Костянтин Погонат (правив в 668-685) віддав півострів Афон-Орос у виключне володіння монахів (ченців). У 8 столітті грецькі самітники (анакорети) створили на Афоні чернечу республіку. Перший монастир, Велика Лавра, на Афоні був заснований в 962-963 роках грецьким ченцем Афанасієм. З часом на Афоні виникло близько 20 укріплених чоловічих монастирів, і він став відігравати роль значного релігійного центру православної церкви.

³ Див. біографію *Іларіона* (прим. 3 на с. 28).

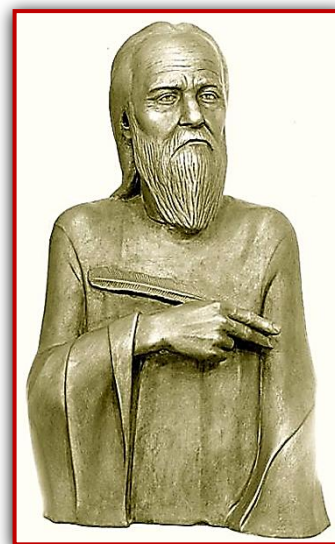

НЕСТОР

(близько 1056 - 1114) святий, давньоруський
письменник і літописець

Про ранній період життя видатного діяча культури Київської Русі відомо лише те, що відразу після 1074 року він прийняв постриг від преподобного Стефана, ігумена Печерського монастиря, а потім був зведений у сан диякона. З юних років **Нестора** відрізняла любов до книжної премудрості. В обителі вже існувала велика бібліотека. З часів **Ярослава Мудрого** (с. 20) книги збирали, переписували й перекладали, головним чином з грецької мови, у Софії Київській та у великокнязівському палаці. Молодий Нестор, дотримуючись прикладу просвітителів Русі старшого покоління, в першу чергу митрополита **Іларіона** (с. 26), з ентузіазмом опановував знаннями, накопиченими протягом століть. Особливо його цікавили життя святих та історичні твори, що склалися переважно у вигляді хронік (літописів). Перу Нестора належать життя перших вітчизняних святих - погублених Святотополком синів князя Володимира Святославовича **Бориса й Гліба**¹. Спираючись на власні враження молодих років, він написав житіє преподобного **Феодосія Печерського**², подвижників Києво-Печерського монастиря 11 ст. (**Антонія** (с. 30), **Никона** й ін).

Більш складним є питання про те, якою мірою Несторові належить знаменита «Повість минулих літ» - найдавніший з літописних руських зводів, що дійшов до нас майже в повному обсязі, який пізніше входив до усіх основних літописних зводів на Русі. Однак наукові дослідження показали, що стиль і мова житій, що безперечно належать йому, і «Повісті минулих літ» сильно відрізняються. Цей висновок дозволив припустити, що ми маємо справу з двома авторами. Не виключено, що обидва були печерськими ченцями, жили в один час і звали їх Несторами, а згодом у пам'яті нащадків вони злилися в єдиний образ. У такому випадку варто було б говорити про Нестора-Агіографа (автора житій) і Нестора-Літописця. Але не менш ймовірно і те, що це був один автор, а стилістичні відмінності його агіографічних праць і літописних текстів слід пояснювати різницею в часі написання цих творів, їх специфічними жанровими законами й тим, що працюючи над «Повістю минулих літ», Нестор використовував твори своїх попередників-літописців, насамперед Іларіона, укладача Початкового літописного зводу 1037 року. У свою чергу, практично завершений до 1113 р. текст «Повісті», в 1116-му та 1118-му роках, за дорученням Великого

*Нестор-Літописець
(реконструкція
С.О. Нікітіна за мощами
з Києво-Печерської
лаври)*

князя *Володимира Мономаха*³ та можливої участі в цій роботі його самого і його сина Мстислава, був перероблений і доповнений ігуменом Видубицького монастиря *Сильвестром*⁴. Тому яскраві стилістичні риси агіографічних творів Нестора в його літописних текстах виявилися прихованими в наслідок включення великих, лише відредагованих ним текстів попередників, і наступних кількарядових редакцій його твору. Преподобний Нестор помер у 1114 р. і був покладений у комплексі Ближніх (Антонієвих) печер.

ПРИМІТКИ

¹ Див. біографію *Володимира* (прим. 9 на с.19).

² Див. біографію *Іларіона* (прим. 2 на с. 27).

³ *Володимир (Василь) Всеволодович Мономах* (1053 -19.05.1125) - Великий князь Київський (1113—1125), державний і політичний діяч, письменник. Син князя *Всеволода Ярославовича* (див. біографію *Іларіона*, прим. 1 на с. 27) і візантійської княжни Марії (за іншими даними - Анни) з роду Мономахів, від чого й сам був прозваний Мономахом. Здобув популярність ще перебуваючи на княжінні у Переяславі організацією спільних успішних походів руських князів у 1103 і 1111 роках проти половців. Під час київського повстання 1113 р. боярська верхівка запросила Володимира Мономаха на князювання до Києва. Він відновив великокнязівську владу на більшій частині давньоруських земель і тимчасово спинив процес остаточного роздроблення Давньоруської держави. Близько 1070 р. одружився з Гітою, дочкою англійського короля Гарольда II. Після смерті Гіти у 1107 р. Володимир Мономах одружився з дочкою половецького хана Аепа. Мав вісьмох синів та чотирьох дочок. Сини Мстислав Великий та Юрій Довгорукий у свій час теж побували Великими князями Київськими. Похований Володимир у Софії Київській, де збереглася нижня частина його мармурового саркофагу.

⁴ *Сильвестр* (пом. 1123) - літописець і церковний діяч, ігумен Видубецького Михайлівського монастиря, з 1118 року - єпископ Переяславський. Сильвестра вважають упорядником другої, т. зв. Лаврентіївської редакції «Повісті минулих літ».

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1516?-1564) князь, засновник Запорізької Січі

У першій половині 16 ст. в українських землях загопи козаків уже відігравали помітну історичну роль. Вони були сильними й згуртованими за умови, якщо їх очолювали люди обдаровані, які користувались авторитетом як у їхньому середовищі, так і у влади Польсько-Литовської держави. Однією з найбільш яскравих особистостей був князь **Дмитро Іванович Вишневецький**, оспіваний в українських народних думах під ім'ям Байди. Представник знатного роду, займаючи високу військово-адміністративну посаду, він став легендарним організатором українського козацтва й стояв біля витоків прославленої Запорізької Січі.

Рід князів Вишневецьких походить скоріш за все від поліської гілки давньоруської династії Рюриковичів, представниками якої були великі князі київські й московські. Інша версія щодо походження князів Вишневецьких від великокнязівської литовської династії Гедиміновичів видається менш достовірною. Прізвище ж своє вони одержали від свого родового замку Вишневець на Волині. У 16 ст. прославилися багато представників правданього роду Вишневецьких: Іван був старостою (правителем) Пропойським і Чечерським, Костянтин - старостою Житомирським, Андрій - воєводою Брацлавським (намісником Подолі). Але найбільшу популярність здобув Дмитро Іванович Вишневецький.

Перші звістки про успішні походи Дмитра Вишневецького в межі турецьких володінь припадають на 1548 р. Ці операції принесли молодому князеві (у той час йому було не на багато більше 20-ти років) широку славу й любов народу, що вбачав у ньому свого захисника. У 1550 р. він був призначений старостою двох найважливіших міст-фортець - Канева й Черкас. Цим призначенням Сигізмунд II Август¹, король польський і великий князь литовський, довірив молодому православному аристократові найнебезпечнішу середньодніпровську ділянку оборони України й усієї Польсько-Литовської держави від татарських нападів. Дмитро Вишневецький енергійно приступився до виконання обов'язків старости й, не маючи достатньої кількості регулярних військ, почав гуртувати навколо себе козаків, що займалися в Придніпров'ї різними промислами - рибальством, видобуванням і продажем солі, полюванням та ін. Незабаром він став

Дмитро Корибут, князь
Вишневецький

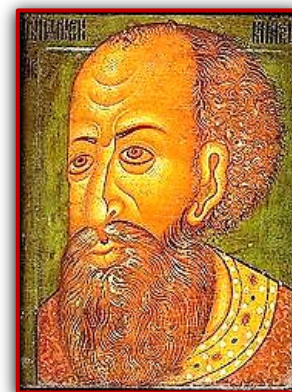
їхнім визнаним й улюбленим лідером - отаманом Байдою. Таким чином, Дмитро Вишневецький з'єднав у собі три важливі функції: волинського князя, намісника польського короля й великого князя литовського у Середньому Подніпров'ї та козацького отамана. Як староста канівський і черкаський він повинен був підкорятися загальнодержавній політиці, але в ролі козацького отамана міг діяти на свій страх і розсуд. Волелюбна натура Байди не мирилася зі стримуючими його дії королівськими директивами. Існують дані про його конфлікт з Сигізмундом у 1553 р. Очевидно, саме в цей час у Дмитра Вишневецького дозрів масштабний план створення укріпленого постійного козацького табору за Дніпровськими порогами в районі головної переправи через ріку.

*Сигізмунд II Август
(1520 - 1572)*

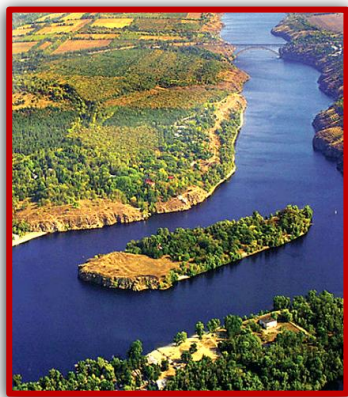
Ідея створення постійного козацького табору нижче Дніпровських порогів, де перетиналися головні сухопутні й водні шляхи Північного Причорномор'я, висувалася ще на початку 16 ст. одним з попередників Вишневецького - *Євстафієм Дашкевичем*². Однак вона не одержала практичної підтримки польсько-литовських влади. Питання про точну дату закладення першої Запорізької Січі Байдою-Вишневецьким остаточно не вирішено, але не виключено, що це відбулося у 1552 р.

Наміри Дмитра Вишневецького щодо заснування козацького табору в стратегічно важливому місці за Порогами раптом виявилися співзвучними намірам царя московського *Івана IV (Грозного)*³ поширити свою владу до Азовського й Чорного морів. У 1552 р. він підкорив Казанське ханство, а незабаром його війська захопили Астрахань. З уламків Золотої Орди у якості окремої (залежної від Туреччини) держави залишалося тільки Кримське ханство. Воно становило загрозу як Польсько-Литовській, так і Московській державам, а насамперед землям України, що входили до їхнього складу (Москва тоді володіла Подесінням до Чернігова включно).

*Іван IV Грозний
(1547-1584)*

Іван Грозний мріяв завоювати й Кримське ханство. Цар спорядив проти кримських татар корпус російських ратників та українських (головним чином путивльських) козаків, що проживали в межах Московського царства. Їхнім завданням було захоплення опорних пунктів Північного Приазов'я між нижніми течіями Дону й Дніпра для підготовки подальшого широкомасштабного наступу на кримського хана. Увійшовши в контакт з дяком Ржевським, що командував московськими силами, Дмитро Вишневецький у 1556 р. зі своїми канівсько-черкаськими козаками рушив униз по Дніпрові й, зайнявши район порогів, розгорнув бойові дії проти татар і турків у Нижньому Подніпров'ї. Зміцнившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, Дмитро Вишневецький здійснює сміливі бойові рейди проти татарських і туре-

**Острів Байда
(Мала Хортиця)**

цьких фортець у пониззі Дніпра й Південного Бугу - Іслам-Кермена й Очакова, спустошуючи їх околиці й блокуючи гарнізони. Про свої успіхи в боротьбі з татарами й турками він сповістив короля Сигізмунда-Августа. Однак той у ввічливій, але ухильній відповіді на прохання підтримати створену Січ («замок») людьми й військовими припасами, фактично відмовився допомогти Байді. Тоді Дмитро, уже в якості козацького отамана й без узгодження з польсько-литовською владою, продовжував зміцнюватися на кам'яному острові за порогами. Він уклав угоду з донськими козаками й царем Іваном Грозним. Їхньою спільною метою стала організація походу проти

Кримського ханства й турецьких фортець Північного Причорномор'я в наступному році.

Ці домовленості не становили таємниці для польського двору й відносини з королем були зіпсовані остаточно. Щоб зірвати плани союзників, навесні 1557 р. кримський хан *Девлет-Гирей*⁴ вирушив з усім своїм військом на князя Дмитра й майже місяць тримав його Січ в облозі, однак взяти її так і не зміг. У жовтні того ж року князь-отаман відплив у пониззя Дніпра й захопив турецьку фортецю Іслам-Кермен. Взяті там гармати він відвіз у засновану ним Січ на Малій Хортиці. Однак допомога з Москви, як і раніше з Варшави, усе не надходила. Задуми Івана Грозного різко змінилися. Незабаром він втягнувся у багатолітню й згубну для Московського царства Лівонську війну. Прекрасно задуманий план був зірваний. Вишневецький залишився один на один з Кримським ханством, та Османською імперією, що стояла за ним. Восени 1558 р. Девлет-Гирей з турецькими гарматами і яничарами, а також військами молдавського князя (теж залежного від султана), знову з'явився біля порогів. Після завзятого опору, козаки, що залишилися без провіанту й боєприпасів, не сподіваючись на будь-яку допомогу, були змушені на човнах («чайках») залишити острів і відійти уверх по Дніпрові в землі царства Московського. На запрошення Івана Грозного, одержавши від нього у якості пожалування місто Белів з прилеглою волостю, Дмитро наприкінці 1558 р. перейшов на службу Московській державі.

Користуючись тим, що російські війська були зайняті у Прибалтиці, кримська орда зненацька стрімко рушила на Москву. Над столицею нависла загроза розорення. Однак козаки Вишневецького до цього часу вже були під Тулою. Завдяки мужності її захисників, у тому числі загону українських козаків, ханові не вдалося опанувати містом, і наприкінці 1558 р. він відійшов у Крим. У грудні 1558 р. до Москви прибуло посольство від черкеських племен Північного Кавказу з проханням підтримати їх у боротьбі з Кримом. Іван Грозний погодився надати горцям допомогу й призначив командуючим п'ятитисячного козацько-стрілецького корпусу князя Дмитра Вишневецького. Навесні 1559 р. Дмитро Вишневецький пройшов Дніпровські пороги, відновив свою Січ на Хортиці й, залишивши там невеликий загін, з'єднався з донськими

Сулейман I (1494–1566) і Анастасія Лісовська – Роксолана (бл. 1506-1558) (портрети 16 ст.)

московських сил, князь-отаман змушений був відступити. Він більше не покладався на угоду з царем, який загруз у безперспективній Лівонській війні проти об'єднаних військ чи не всієї Центральної й Північної Європи.

У 1561 р. Вишневецький відійшов в Україну, де влаштував табір в урочищі Монастирище над Дніпром. У цей час на посаді старости Канева й Черкас перебував його двоюрідний (або троюрідний) брат Михайло Олександрович Вишневецький, а на чолі Київського воєводства, що охоплювало усе Середнє Подніпров'я, стояв православний князь і меценат **Костянтин-Василь Костянтинович Острозький** (с. 40). Саме завдяки їхньому посередництву Дмитро досягся примирення із Сигізмундом II Августом. Король повернув князеві-отаманові усі його раніше конфісковані маєтки на Волині. При цьому з Байдю залишилися вірні йому козаки, а також черкеський загін, що становили його віддану, загартовану в боях дружину. Не виключено, що вірний йому загін у цей час залишався також за Порогами на Хортиці.

На запрошення короля Дмитро поїхав до Кракова, де його, як славетного лицаря, що прославився у війнах з татарами й турками, радісно вітали городяни й милостиво приймав Сигізмунд II Август. Майже десять років безперервних походів і битв підірвали сили героя. Він зліг на кілька місяців, однак його енергія й під час важкої хвороби не вщухала. Він взявся розробляти нові плани боротьби з турками й татарами. Цього разу осередком його інтересів стала Молдавія. Перебуваючи у Кракові, князь Дмитро Вишневецький зблизився з Альбрехтом Ласким, який володів фортецею Хотин на Дністрі й мріяв підкорити Польщі Молдавію, яка перебувала у васальній залежності від Османської імперії. Під впливом Альбрехта Вишневецький перейнявся ідеєю звільнення Молдавії від влади султана й оволодіння її князівським престолом.

У 1563 р. невгамовний князь на чолі чотиритисячного війська перейшов Дністер. Але цього разу вдача зрадила йому. Дмитро потрапив у полон і був виданий турецьким урядовцям, які відправили його у Стамбул до султана Сулеймана I⁵ (чиєю дружиною була українка Анастасія Лісовська⁶ - Роксолана). Бажаючи покарати зухвалого князя-отамана за руйнування турецьких володінь у Північному Причорномор'ї, султан, після допитів і катувань, в 1564 р. наказав скинути Дмитра з вежі над затокою. Однак той, падаючи, зачепився за гак реб-

козаками. У липні 1559 р., українські й донські козаки за підтримки стрільців взяли в облогу сильну турецьку фортецю Азов в гирлі Дону. Під стінами міста розгорнулися запеклі бої. Козацько-черкеські війська то відступали, то знову атакували місто. Однак підтримка з Москви не надходила. Не дочекавшись

ром і, страждаючи від нестерпного болю, паплюжив султана й магометанську віру перед народом, що зібрався біля вежі. Турки розстріляли його з луків.

Дмитро Іванович Вишневецький вже за життя здобув славу героя не тільки серед українського народу, але й у вищому суспільстві Польсько-Литовської та Московської держав. У складеній на його честь українській думі князь оспіваний під ім'ям козака Байди. Героїчно-романтичний образ козака Байди - князя Дмитра Вишневецького – сягає витоків запорізького козацтва. Його повне пригод і напруженої боротьби життя є своєрідним прологом до славної історії Запорізької Січі, що вбирала у себе кращі сили українського народу.

ПРИМІТКИ

¹ *Сигізмунд II Август* (01.08. 1520 - 07.07.1572) - польський король (1548-1572) і великий князь литовський, великий князь руський, останній з династії Ягеллонів. За правління Сигізмунда православних руських феодалів було зрівняно у правах з феодалами-католиками (1563). В Польщі допущено діяльність єзуїтів (1564). За активної участі Сигізмунда II Августа відбулася Люблінська унія 1569 р., на основі якої Польща і Литва стали об'єднаною державою - Реччю Посполитою, а більшість руських земель (Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Польщі. Під час правління Сигізмунда II Августа відбулась низка війн та прикордонних конфліктів з Московською державою, зокрема Лівонська війна (1558-1583).

² *Дашкевич Євстафій* (1455-1535) - київський шляхтич, був спочатку ротмістром, а до 1504 р. воєводою Олександра Ягеллончика, староста канівський (1508) і черкаський (1514), трокський воєвода (1522), чечерський, кричевський (1534), пропойський староста, учасник повстання Михайла Глинського (1507). Організатор козацьких загонів.

³ *Іван IV (Грозний)* (25.08.1530-18.03.1584) - московський великий князь (від 1533), перший цар Московського царства (від 1547). Походив з молодшої гілки роду Мономаховичів (династії суздальських Юрійовичів), син великого князя московського Василя III та Олени Василівни Глинської (племінниці князя Михайла Глинського). За його правління почали скликати Земські собори, був укладений Судебник 1550 року. Проведені реформи суду та управління, зокрема впроваджені елементи самоврядування на місцевому рівні (Губна, Земська і інші реформи) 1565 року. Після зради князя Курбського, була запроваджена опричнина. При Іванові IV встановлені торгівельні зв'язки з Англією (1553), підкорені Казанське (1552) та Астраханське (1556) ханства. У 1558-1583 рр. велася Лівонська війна за вихід до Балтійського моря і вперта боротьба проти протекторату кримського хана - нащадка золотоординських ханів з династії Чингізідів - Девлет Герейя (Московсько-кримська війна 1571–1572). Після перемоги у Молодинській битві (1572) Московська держава здобула фактичну незалежність та укріпила за собою права на Казанське та Астраханське ханства, а також розпочала приєднання Сибірського царства (1581). Внутрішня політика Івана IV після смуги невдач під час Лівонської війни набула репресивного ха-

рактору щодо боярства і торгової верхівки. Багаторічна виснажлива війна на декілька фронтів призвела до посилення податкового тягара і селянської залежності. Іван IV був одним з найосвіченіших людей свого часу, мав феноменальну пам'ять, богословську ерудицію. Він є автором численних літературних послань (в тому числі до Курбського), музики й тексту служби свята Володимирської Богоматері, канону Архангелу Михайлу. Цар сприяв організації книгодрукування в Москві і будівництву храму Василя Блаженного на Красній площі.

⁴ *Девлет-Гирей* (1512-1577) - кримський хан у 1551-1577 рр. з династії Гирейів. Однією з головних причин високої військової активності Девлет-Гирея було те, що у ханства з'явилися серйозні зовнішньополітичні проблеми: Московське царство, що зміцнилося, значно посилило експансію на сході і заході. Бажаючи зберегти баланс сил у регіоні, Девлет-Гирей уклав політичний союз з польським королем. У рамках цього союзу він майже щорічно здійснював військові походи проти Московії, один з яких (у 1571) завершився спаленням більшої частини її столиці. І хоча в наступному році кримсько-турецьке військо було майже повністю знищене росіянами в Молодинській битві, постійні напади кримських військ зірвали військову кампанію Івана IV Грозного по захопленню Прибалтики. Намагався активно, але безрезультатно втручатися у казансько-астраханські справи.

⁵ *Сулейман I* (27.04.1494 – 06.09.1566) - османський султан з 1520 до 1566 рр. У часи його панування Османська імперія досягла піку своєї могутності. Сулейман I проводив численні війни, в результаті яких розширив територію Османської імперії. Він був найбільшим, з погляду на обсяг приєднаних земель, османським завойовником. Провів реформу адміністрації, армії, фінансів. Був також меценатом і поетом (писав під псевдонімом Мухіббі).

⁶ *Лісовська Анастасія (Олександра) Гаврилівна (Роксолана)* (бл. 1506-15.03.1558, деякі дослідники називають 1561 або 1563) - улюблена дружина (Роксолана) султана Османської імперії Сулеймана I Пишного, за однією версією - дочка священика з міста Рогатин Івано-Франківської області, за іншою - з містечка Чемерівці Хмельницької області). У 1518 р. під час нападу на місто полонена кримськими татарами. Згодом потрапила до султанського гарему. Як дружина Сулеймана I мала великий вплив на чоловіка й османську політику, посприяла сходженню на турецький престол свого сина Селіма II, відіграючи при ньому велику роль як султанша-мати (валіде).

ОСТРОЗЬКІ

КОСТЯНТИН ІВАНОВИЧ та КОСТЯНТИН-ВАСИЛЬ КОСТЯНТИНОВИЧ - князі, просвітителі, меценати, військові та політичні діячі

Рід князів Острозьких, як вважається, походить від поліської гілки династії Рюриковичів. **Костянтин Іванович Острозький** - староста подільський, гетьман Великого князівства Литовського, видатний полководець, політичний діяч і меценат, прославився насамперед тим, що зумів добитися перелому у війні із кримськими татарами. Він почав застосовувати нову, вироблену ним тактику ведення бойових дій: нападав на ворога, коли той повертався до Криму, обтяжений здобиччю і бранцями, втра-

тивши мобільність і маневреність. Літописці стверджують, що Костянтин Іванович переміг у 60 битвах. В умовах посилення католицького впливу на литовський великокнязівський двір, Костянтин Іванович - ревнитель християнської віри східного обряду - очолював у країні православну «партію», виявляючи матеріальне сприяння й політичну підтримку розвитку церковно-культурного життя в Україні. Саме він ратував за відновлення духовної величі Києво-Печерської лаври. Помер він 11 вересня 1530 р. у м. Турові і похований в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври.

Не менш за батька, але вже не стільки ратними подвигами, скільки меценатством і культурною діяльністю, прославився його відомий син і спадкоємець, **Костянтин-Василь Костянтинович Острозький**. Він був одним з найбільш впливових військово-політичних діячів Речі Посполитої. Більше трьох десятиліть, з 1576 року й до смерті, він стояв на чолі Київського воєводства. На високій посаді київського воєводи Костянтин-Василь протистояв татарським набігам, активно залучаючи до оборони ще розрізнені й мало організовані козацькі загони. Однак головною його заслугою була невпинна боротьба за збереження й розвиток православної культури на українських землях в умовах тиску, а потім і відвертих гонінь з боку католицької церкви й виниклої на Берестейському соборі 1596 р. уніатської ієрархії.

Константин Іванович Острозький (1460-1530)

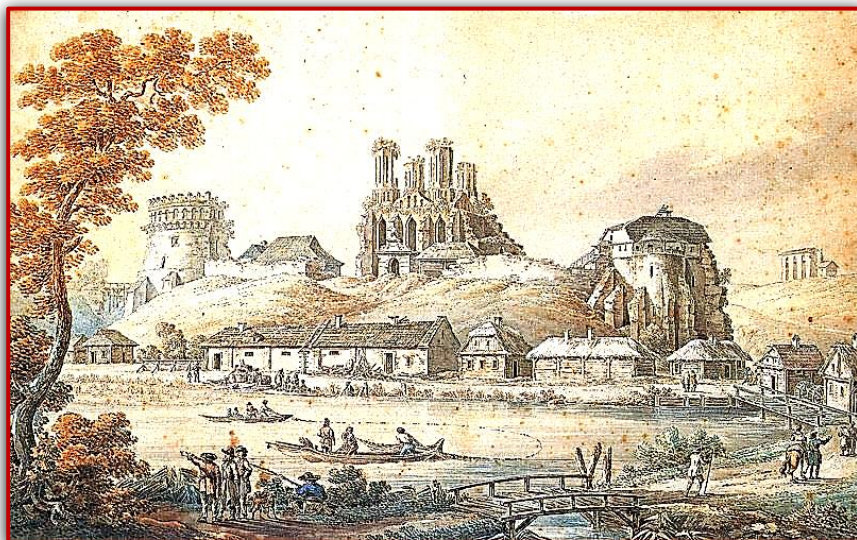

Константин-Василь Костянтинович Острозький (1526-1608)

Князь був різнобічно освіченою людиною, володів кількома мовами й глибоко розбирався в основах православного, католицького й протестантського богослов'я. Розуміючи значення освіти й друкарства він власним коштом заснував в Острозі «тримовну» греко-слов'яно-латинську колегію (яку називали також академією). Це був перший на східнослов'янських землях навчальний заклад європейського типу, який спростував твердження єзуїтів про неможливість розбудови вищої освіти на основах православ'я. При Острозькій школі зібрався гурток високоосвічених православних просвітителів різних національностей. Були серед них греки, що вже встигли отримати вищу освіту в університетах Західної Європи, але переважали вихідці з українсько-білоруського середовища. Найбільш значними вченими серед них були богослови й філологи *Герасим Смотрицький*¹ та його син *Максим* (с. 57), більш відомий під своїм чернечим іменем Мелетій, церковні полемісти *Іван Вишенський*², письменник і вчений *Дем'ян Наливайко*³, старший брат Северина Наливайка - сотника надвірної корогви князя Острозького, що став легендарним провідником козацького повстання 1595- 1596 рр. У коло друзів Костянтина-Василя Острозького входив князь *Андрій Курбський*⁴, який відрізнявся начитаністю й гострим розумом.

У 1575 р. на прохання Костянтина-Василя зі Львова в Острог переїхав змушений раніше покинути свою країну московський першодрукар *Іван Федорович Москвитин* (с. 44). Він був запрошений для роботи в заснованій у 1571 р. Костянтином-Василем друкарні. Спираючись на зібраних довкола себе вчених і просвітителів, князь замислив грандіозну справу - видання Біблії церковнослов'янською мовою. У той час вже існували переклади окремих книг Старого й Нового Заповітів, багато з яких походили ще від часів першовчителів слов'янства Кирила й Мефодія. Однак зберігалися ці переклади в одиничних рукописних примірниках у різних куточках православно-слов'янського світу, часто зіпсовані неточностями та явними помилками перекладачів й переписувачів, містили різночитання, що спотворювали тлумачення Священного Писання. При цьому багато важливих біблійних текстів у слов'янському перекладі не існували взагалі. Їх ще потрібно було перекласти з грецької з урахуванням існуючого латинського перекладу. Князь енергійно узявся за підготовку видання Біблії. Його коштами були відправлені по різних містах люди, які шукали біблійні грецькі тексти та їх слов'янські переклади. Оригінали або копії везли до Острогу, де вони звірялися, редагувалися й зводилися в єдиний церковнослов'янський корпус книг, що одержав назву «Острозька Біблія». Вона була видана у 1581 р. За своїм значенням ця праця може бути співставлена з перекладом і публікацією Біблії німецькою мовою, яку на півстоліття раніше здійснив Лютер. Екземпляри друкованої Біблії почали швидко розходитися по українсько-білоруських землях Речі Посполитої, потрапляючи до Московського царства, а також до болгар і сербів, що перебували під владою турків.

Особлива роль належить князеві Костянтину-Василеві Острозькому в боротьбі з насадженням унії на українсько-білоруських землях наприкінці 16 – поч. 17 ст. У широко розповсюдженому листі він проголосив ініціаторів унії

Руїни Острога (З. Фогель, кінець 18 ст.)

«вовками в овечій шкурі», що зрадили свою паству, і закликав віруючих до відкритого протистояння. Пославши офіційний протест королеві Сигізмунду III (який його проігнорував), Костянтин-Василь Острозький вступив до антикатолицького союзу з польськими й литовськими протестантами,

загрожуючи підняти збройне повстання. Провідні монастирі, і насамперед Києво-Печерська лавра, яку в той час очолював затятий ревнитель православ'я *Никифор Тур*⁵, рішуче відкинули унію й піддали анафемі її ініціаторів. Цими рішучими діями Костянтину Острозькому разом із друзями й сподвижниками удалося багато в чому зірвати плани приведення в стан унії всього українсько-білоруського православ'я.

Варто сказати й про меценатську діяльність князя Острозького на підтримку православної церкви. У Києві завдяки його турботам і матеріальній допомогі були відновлені Кирилівський та Межигірський монастирі, нового розквіту досягла Києво-Печерська лавра, на Подолі були побудовані церкви Миколи Доброго й Різдва-яно-Предтечинська. За переказами, він був покровителем більш 1000 православних церков по всій Україні.

Меценатство, видавнича діяльність і політичне заступництво Костянтина-Василя Костянтиновича, його невтомна просвітницька робота допомогли українському православ'ю вистояти й зміцнитися в роки католицького тиску й насадження уніатства. Преставився Костянтин-Василь князь Острозький у 82-літньому віці 13 лютого 1608 р. і похований у Богоявленській церкві Острозького замку.

ПРИМІТКИ

¹ Див. біографію *Мелетія Смотрицького* (с. 57).

² *Вишенський-Касовський Іван* (1545-після 1620) - народився в м. Судовій Вишні (нині Львівська область). Приблизно у 70-х рр. 16 ст., не мирячись із феодальним ладом Речі Посполитої, став ченцем Афонського монастиря в Греції. Звідси він надсилав в Україну послання. Літературну діяльність почав одночасно з острозькою групою полемістів. Він першим в українській літературі показав життя нижчих верств суспільства - селянства. Відомо 16 його творів. У 1604-1606 роках Вишенський перебував у Львові, але покинув його, розійшов-

шись поглядами з керівниками братства. В 1606 р. повернувся на Афон і наказав замурувати себе в кам'яній печері.

³ *Наливайко Дем'ян (Даміан) (? -1627)* - походив із дрібної української православної шляхти. Закінчив Острозьку школу, викладав у її стінах. Відомий також як поет і полеміст, перекладач. Належав до Острозького літературного гуртка. У 1594-1596 роках брав активну участь у повстанні Северина Наливайка. Під час Берестейського собору 1596 р. виступав проти укладення унії з Римом. Був управителем друкарні в Дерманському монастирі, а згодом в Острозі (1607-1612). Пізніше переїхав до Вільно, де став одним із провідних діячів православного братства. Помер в Острозі.

⁴ *Курбський Андрій Михайлович (1528-1583)* - князь, відомий політичний діяч і письменник. Походив зі смоленсько-ярославської лінії Рюриковичів. В 1550-тих роках був одним з найбільш довірених осіб в оточенні царя Івана Грозного. Коли почалися невдачі в Лівонії, цар поставив його на чолі війська. В цей час розгорталася переслідування й страти бувших прибічників Івана Грозного й втечі опальних до Литви. Король Сигізмунд II Август і вельможі польські писали Курбському, вмовляючи його перейти на їхній бік, та обіцяли ласкавий прийом. На службу до Сигізмунда II (1564) Курбський з'явився з юрбою прихильників і слуг, був нагороджений кількома маєтками (у тому числі й містом Ковелем), швидко асимілювався серед польсько-литовських магнатів («між буйними виявився у всякому разі не самим смиренным»), воював з панами, захоплював силою маєтки, посланців королівських лаяв «непристойними московськими словами». З вересня 1564 р. він вже успішно воював проти Москви.

⁵ *Тур Никифор (?- 1599)* - з українського шляхетського роду, Києво-Печерський архімандрит (від 1593). На Берестейському церковному соборі 1596 р. виступав проти ієрархів, що поєдналися з Римом. Його заходами Києво-Печерський монастир не перейшов на унію (всупереч натискам уніатського митрополита Михайла Рогози, який у цьому мав підтримку польського короля) і зберіг монастирські маєтки.

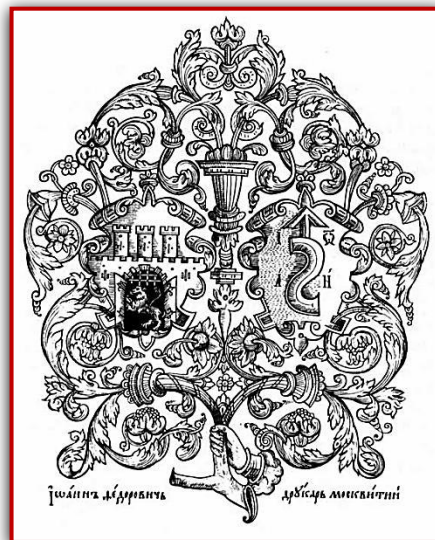
МОСКВИТИН (ФЕДОРОВ) ІВАН ФЕДОРОВИЧ (1510? - 1583) східнослов'янський першодрукар і просвітител

Серед численних гіпотез про походження **Івана Федоровича** увагу привертають ті, в основі яких лежать геральдичні побудови. За основу беруть друкарський знак Івана Федоровича. Геральдичні джерела вказують на його ідентичність із гербом «Шренява» білоруського дворянського роду Рагоза. «Іван Федорович Москвитин», «Іоанн Федорович друкар Москвитин», «Іван Федорович син Москвитин», «Іоанн Федорович друкар з Москви» - так іменував себе типограф на сторінках видань, випущених у Заблудові, Львові й Острозі. Є дані про численних Москвитинів, що жили в 16-17 ст. як у Московській державі, так і у Великому князівстві Литовському. Герб «Шренява», яким користувався Іван Федорович, був наданий представникам кількох десятків білоруських, українських і польських родів, але Москвитинів серед них не було. У Великому князівстві Литовському існував шляхетський рід Федоровичів, але належав він до герба «Огинець», який типограф ніколи не використовував. Фе-

Краківський університет

дорович - це, звичайно, не фамільне прізвище, а по батькові першодрукаря. Залишається визнати, що на сьогодні у нас немає підстав говорити про дворянське походження Івана Федоровича. Він міг бути лише приписаним актом адаптації до одного з родів герба «Шренява». У промоційній книзі Краківського університету виявлений запис про те, що в 1532 р. був визнаний гідним вченого ступеня бакалавра «Johannes Theodori Moscus»,

*Друкарський знак
«Іоанн Федорович друкар
Москвитин» з Острозької Біблії
(1581-1582)*

тобто «Іван Федорович Москвитин». У відділі інкунабул Ягеллонської бібліотеки звернули увагу на запис в університетській метриці «Joannes Theodori de

Rhyetkowycze», або «Іван син Федора з Петковиць». Запис можна віднести тільки до Івана сина Федора Москвитина, що одержав ступінь бакалавра в 1532 р. Інших Іванів Федоровичів за перші чотири десятиліття 16 ст. метрика Краківського університету не знає.

Природно припустити, що й типографській справі Іван Федорович навчився у Кракові, де в той час працювали друкарні Флоріана Унглера, Мацієя Шарфенбергера й Ієроніма Вістора. В 50-х роках 16 ст. Іван Федорович вже сам працював у першій московській друкарні, заснованій в будинку священника Сильвестра, одного з керівників «Обраної ради» *Івана Грозного*¹. Активна діяльність першої московської друкарні припадає на 1554-1560-ті роки. Майстри цієї друкарні винайшли прийоми, яких друкарство того часу не знало. Іван Федорович запозичить згодом деякі з них і буде широко використовувати в підписаних його іменем книгах.

Питання про організацію іншої, державної, друкарні в Москві вирішувалося в 1560- 1561 рр. На чолі цієї друкарні був поставлений Іван Федорович. 19 квітня 1563 г. він і *Петро Тимофійович Мстиславець*² «начаша печатати... святя книги Деяния апостольска и Послания соборна и святого апостола Павла послания». Рік пішов на підготовчі роботи. Підтримані й обласкані царем першодрукарі успішно здійснили свою нелегку працю й до 1 березня 1564 г. випустили у світ першу точно датовану московську друковану книгу. Цікаво, що в «Апостоли» 1574 р. Іван Федорович називає московську «печатню» польським терміном «друкарня».

У січні 1565 р. цар переїхав до Александрової слободи й проголосив про «залишення» ним держави. Незабаром була заснована опричнина. Передбачаючи посилення реакції, Іван Федорович на початку 1566 р. покинув Москву. У ті роки та й згодом переходи з Московської Русі в Литовську й навпаки відбувалися досить часто. В 1586 р., наприклад, «виїхав з Литви» і прийшов у Москву майстер *Онисим Михайлович Радшевський*³, учень Івана Федоровича. У післямові «Апостола» 1574 р. Іван Федорович писав про свій приїзд у Велике князівство Литовське: «...всприяша нас любезно благочестивий государ Жикгимонт Август кроль польский и великий князь литовський, руский, пруский, жемоитский, мазовецкий и прочих з всема паны рады своея». Зустріч першодрукарів з королем відбулася на Віленському сеймі, що почався 18 листопада 1565 р. й закінчився 11 березня 1566 р.

Внутрішнє становище Великого князівства ускладнювалося відсутністю єдності церкви. Крім католицизму й православ'я, що мали офіційний статус, тут квітнули численні реформаційні рухи та ересі. Значне поширення у Великому князівстві Литовському набув кальвінізм, для пропаганди якого, а згодом й інших реформаційних ідей активно використовувалося друкарство. В 1553 р. *Миколай Радзивілл*⁴ запросив до Бреста Бернарда Воевудку, який заснував тут друкарню. Надалі в Бресті працювали друкарі Станіслав Мурмеліус і Ципріан Базилик. Найбільш відомим тутешнім виданням була «Брестська Біблія» 1563 р. польською мовою. В 1562 р. у Несвіжі, невеликому містечку неподалік від Слуцька, виникла ще одна друкарня, з якою пов'язана діяльність філософа й

*Миколай Радзивілл
«Чорний»
(1515-1565)*

*Григорій
Олександрович
Ходкевич (помер 1572)*

*Роман Федорович
Сангушко
(1537-1571)*

*Костянтин Іванович
Вишневецький
(помер 1574)*

*Андрій Михайло-
вич Курбський
(1528-1583)*

*Костянтин-Василь Ко-
стянтинович Острозь-
кий (1526-1608)*

просвітителя, ідеолога радикального напрямку реформаційного руху *Симона Будного*⁵ (1530-1593). У друкарні були видані «Катехізис» 1562 р. та книга «Про виправдання грішної людини перед богом», що не збереглася. Обидва видання надруковані кирилівським шрифтом слов'янською мовою. Відомо, що Іван Федорович і Симон Будний зустрічалися й вели бесіди, не розділяючи релігійних поглядів один одного. Іншим представником радикального напрямку реформаційного руху був *Василь Миколайович Тяпинський-Омелян*⁶ (біля 1530-1603). В 70-х роках 16 ст. він почав друкувати білоруською мовою «Першу частину Нового Заповіту», але, вочевидь, не закінчив.

В 50-70-ті роки 16 ст. у Великому князівстві Литовському існувала група православних білорусько-литовсько-українських феодалів, що ставили собі за мету сприяння всебічному розвитку православної культури, на протипагу наступу католицизму та реформаторству. Членами гуртка були великий гетьман гуртка були великий гетьман *Григорій Олександрович Ходкевич*⁷, князь Юрій Юрійович Слуцький, підканцлер Великого князівства *Остафій Богданович Волович*⁸, королівський писар *Михайло Богданович Гарабурда*⁹. Білоруські магнати підтримували тісні зв'язки з українською Волинню, де багато з них мали земельні володіння. На Волині

культурно-просвітні центри утворились в маєтках воєводи київського князя **Костянтина-Василя Костянтиновича Острозького** (с. 40), воєводи волинського Олександра Федоровича Чарторийського, старости житомирського князя **Костянтина Івановича Вишневецького**¹⁰, воєводи брацлавського князя **Романа Федоровича Сангушко**¹¹, московського втікача - князя **Андрія Михайловича Курбського**¹². Багатьох з них Іван Федорович знав особисто. У своїх маєтках вони організовували школи, рукописні майстерні.

Створення друкарні перебувало в руслі просвітницької діяльності Ходкевичів, відповідало їхній політиці підтримки православної церкви. У липні 1568 р. у маєтку гетьмана Ходкевича Заблудові, невеликому містечку на заході Білорусі, запрацював друкарський верстат Івана Федоровича. Щоб типографи Іван Федорович і Петро Мстиславець жили небідно, Ходкевич подарував їм село. Тоді, скоріш за все, Іван Москвитин був приписаний до дворянського роду «Шренява». Постало питання, якою мовою друкувати книги – старослов'янською, що застосовувалася в церковному богослужінні, або ж народною розмовною. Вирішили друкувати по старих рукописах, запобігаючи помилок в перекладі. Над первістком заблудівської друкарні «Учительним Євангелієм» Іван Федорович почав працювати 8 липня 1568 р. і закінчив 17 березня 1569 р. Влітку 1569 р. друг і соратник першодрукаря Петро Тимофійович Мстиславець перебрався до Вільно й тут на кошти багатих купців Мамоничів заснував нову друкарню. Друге заблудівське видання, «Псалтир з Часословцем», Іван Федорович друкував з 26 вересня 1569 р. по 23 березня 1570 р. Але «Псалтир» виявилася останньою книгою цієї друкарні, яка незабаром припинила свою діяльність зі смертю Григорія Олександровича Ходкевича. Іван Федорович зібрав типографські інструменти, шрифти, нехитрі пожитки й подався до Львова.

Перша згадка про його перебування в славному місті Лева датована 26 січня 1573 р. Здавня тут жили українці, поляки, німці, вірмени, євреї, татари, греки. Багатим українським купцям на початку 17 ст. належали 18 кам'яних будинків; 15 з них стояли на Руській вулиці. Основна маса українського населення селилася в Галицькому й Краківському передмістях, де було до 1500 будинків. Над містом піднімалася фортеця Високий замок, зведена в 14 ст. Під горою колись височіли готичні будови Нижнього замку, що згорів років за дев'ять до приїзду першодрукаря. У центрі міста піднімалася вежа Латинського собору, закладеного Казимиром Великим у 1300 р. У роки перебування Івана Федоровича у Львові почалося будівництво величної дзвіниці Успенської церкви - «вежі Корнякта» на Руській вулиці.

В 1356 р. король Казимир Великий дарував Львову самоврядування відповідно до магдебурзького права. Містом управляв магістрат, що складався з двох колегій - Ради й Лави. Більша частина передмість підлягала юрисдикції старости Львівського - одного з восьми старост Руського відомства. Львів стояв на перехресті торговельних шляхів, що вели з Оттоманської імперії, Криму, південнослов'янських земель у Реч Посполиту й Москву. Основними заняттями городян були ремесла й торгівля. Чи не вся Польща замовляла тут зброю, сідла, кінську зброю. Формою організації ремесла були цехи, що стали виникати тут

Львів середньовічний (А. Гогенберг, 1618)

наприкінці 14 ст. До 1612 р. цехи об'єднували 293-ох майстрів 25 різних спеціальностей. Багато ремісників приїжджали сюди з польських і німецьких міст. Привілей Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 р. гарантував українцям вільний доступ у цехи, але він неодноразово порушувався.

Апостол (Діяння апостолів) (Львів, 1574)

Коли Іван Федорович приїхав до Львова, центр міста усе ще зберігав сліди жорстокої пожежі 1571 р. Згоріла ратуша з високою вежею, на якій в 1404 р.

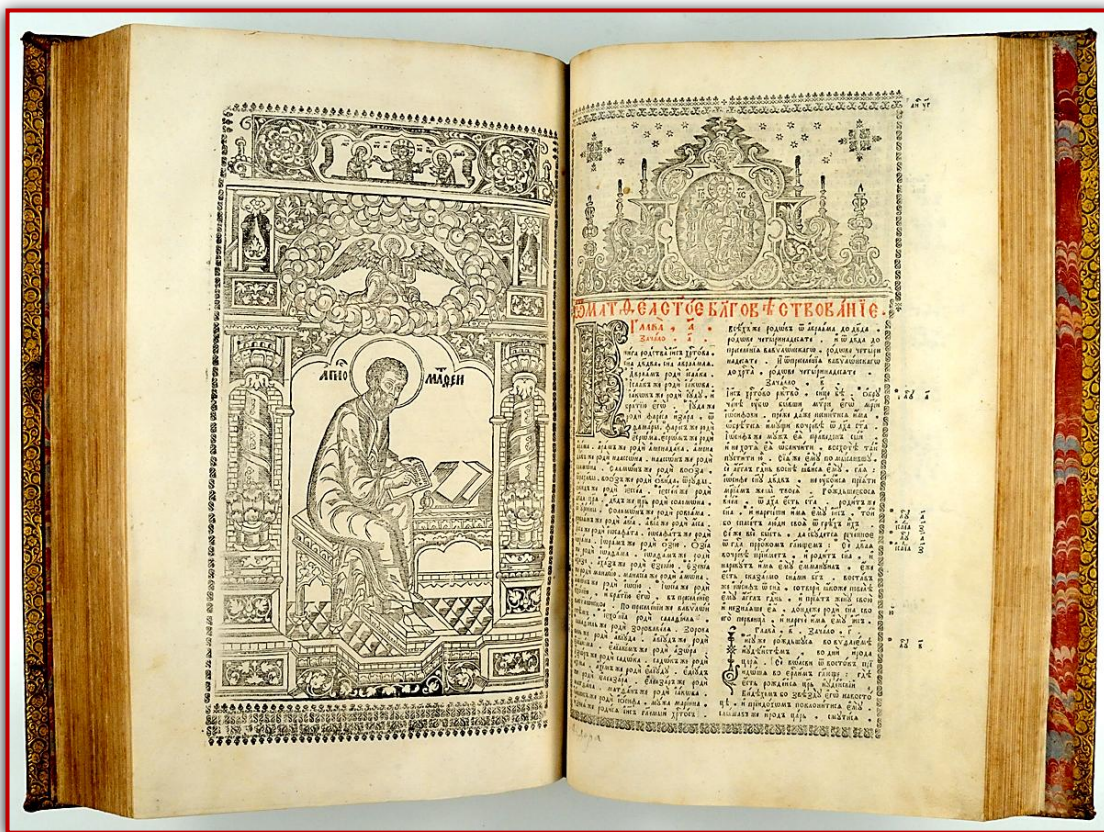

Костянтин Корняк
(1517-1603)

був влаштований годинник. Постраждали будинки на площі Ринок і прилеглої до неї Руської вулиці. Щоб заснувати друкарню, потрібні були чималі кошти. Іван Федорович насамперед звернувся до заможних городян. «Сердечно каплющими слезами моими ноги их омывах», - розповідав він згодом у післямові до Апостола видання 1574 р. Але багаті городяни були зайняті відновленням своїх будинків. І все-таки знайшлися люди, що підтримали Івана Федоровича. Це ремісники-українці, досить заможні, щоб позичити йому необхідну суму. Одне з імен може бути назване точно - Семен Каленикович, частіше званий у документах Семеном Седляром. В 1573 р. він позичив друкареві 700 золотих. По тих часах це була велика сума: віл коштував 4 золотих, корова – 5 золотих, за 700 можна було купити кам'яний будинок у

центрі міста. В 1577 р. Семен Седляр допомагав Івану Федоровичу зав'язати відносини з краківськими виробниками паперу. 25 лютого 1573 р. Іван Федорович почав друкувати першу точно датовану українську книгу – «Апостол» і майже за рік по тому, 15 лютого 1574 р., закінчив. Одночасно, а може й трохи раніше, у львівській друкарні видавалася «Азбука», перший відомий нам друкований підручник кирилівського шрифту. Протягом 1574 р. Іван Федорович опікувався поширенням тиражу «Апостола», який розходився погано, з огляду на велику ціну.

На початку 1575 р. великий український магнат і меценат князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький, що давно вже розмірковував про видання повної слов'янської Біблії, запросив Івана Федоровича до себе на службу. Вбачаючи у цьому можливість продовжити улюблену справу, а також вихід з фінансових утруднень, друкар погодився. Іван Федорович залишив Львів, ставши «типографом і служебником його милості Костянтина князя Острозького». Не випадково саме на Волинь запросили першодрукаря Івана Федоровича, використовуючи його прагнення «розсівати по світові духовні зерна». Не тільки Острозький, а й деякі інші волинські магнати у той час надавали широкої підтримки православної церкві, слов'янській освіті на противагу католицизму, натиск якого підсилювався після Люблінської унії 1569 р. Мова йде про культурні осередки в маєтках і монастирях, що підтримували зв'язок один з одним переважно через листування й обмін книгами. Один з таких центрів досить рано склався в найдревнішому на Волині Пересопницькому монастирі, який в 1504 р. був переданий князям Чарторийським. Князі здавна збирали бібліотеку, що незабаром стала найбільшою в середньовічній Україні. В цьому монастирі у 1559-1561 рр. було перекладено українською мовою й прикрашено чудовими мініатюрами та орнаментом прославлене «Пересопницьке Євангеліє». Великий центр рукописання склався і в Старому Загороді - маєтку шляхтичів Загоровських, родичів Чарторийських. Звідси вийшов знаменитий «Загоровський Апо-

Острозька Біблія (1581)

тол». Загоровські фінансували також створення початкового училища. Училище це не було єдиним на Волині. В школі, яку в 1588 р. заснували у Володимирі при соборній церкві, вчителями були «бакаляри», тобто бакалаври, люди з університетською освітою. Один з них учив дітей «по-грецку», а інший - «по-словенску». Для цієї школи князь Острозький подарував «хату мурованную» (тобто кам'яну), «а іншу хату деревеную бакаляром до мешканя» (для житла). Проте улюбленим дітищем князя Острозького була так звана Острозька академія. Характер цього закладу не з'ясований і донині.

Для грандіозного по тих часах задуму князя Острозького видати першу повну слов'янську Біблію потрібно було розробити малюнки й відлити нові шрифти, вигравіювати дошки заставок і запаситися великою кількістю паперу, що було найбільш важкою справою. Багато зошитів Острозької Біблії надруковані на папері з філігранню «Сокира», яку застосовували папероробні майстерні Тенчинських у Кшешовиці й у Тенчинці, неподалік від Кракова, а можливо і в Любліні.

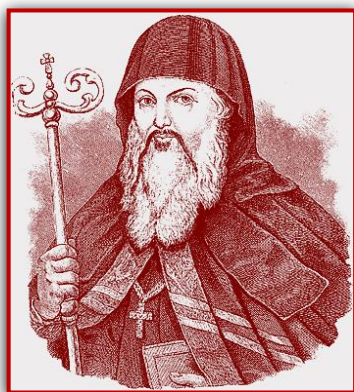
«Острозька Біблія», відома у варіантах з двома вихідними датами - 12 липня 1580 р. і 12 серпня 1581 р. Вона видрукувана в аркуш 6-ма шрифтами. Загальна кількість зошитів - 104. Видання оформлене чітко й просто. У книзі немає фігурних гравюр. Для титульного аркуша використана рамка фронтисписа московського й львівського «Апостолів». На звороті титулу - герб князя Острозького, близький за малюнком до герба з «Псалтирі» й «Нового Заповіту» 1580 р., але видрукуваний з трохи більшої дошки. Завершує книгу типографський знак

Івана Федоровича, видрукуваний з тієї ж дошки, що й у «Новому Заповіті». До орнаментального оздоблення книги входить 81 заставка, видрукувана з 16 дощок, 68 кінцівок - з 19 дощок і понад 1300 ініціалів - з 113 дощок. Широко представлені в книзі політипажі й складальний орнамент. З передмови Острозької Біблії відомо, що оригінал для її видання шукали «у всех странах рода нашего, язика словенскаго», але пошуки ці не принесли успіху - «нижче едина обретесе съвершена». Добре вивіреним і відредагованим список був привезений з Москви «от благочестива и в православие вельми сиятелна государя и великаго князя Иоанна Васильевича» «богоизбранным человеком Михайлом Гарабурдой, писарем Великого князства Литовського». Список цей, однак, не був єдиним джерелом. Були використані й інші оригінали, у тому числі друковані.

Четверта (після московської, заблудівської і львівської) у житті Івана Федоровича друкарня була найбільш продуктивною. За неповних чотири роки (з 1578 по 1581), крім славетної «Біблії» тут вийшли чотири інших видання - «Абетка» 1578 р., «Псалтир і Новий Заповіт» 1580 р., «Книжка збори речей найпотрібніших» 1580 р., «Хронологія» Андрія Римші 1581 р.

Незабаром Іван Федорович покинув Острог і, як писав згодом львівський єпископ *Гедеон Балабан*¹³, «зближился був зо всіми верстати своїми до міста славнаго Львова». Чому й коли це відбулося? Однозначної відповіді історики не можуть запропонувати. В усякому разі немає підстав говорити про «сварку» першодрукаря з князем Костянтином-Василем Острозьким.

Причини слід шукати в іншому. Князь був людиною честолюбною. Волинський магнат сподівався заснувати в Острозі православну патріархію, бажаючи поширити її вплив на українсько-білоруські землі й навіть Московську державу. Збираючись розширити свою школу до 40 учнів, він не без впливу вчених греків, що жили при його дворі, вирішив звернутися по допомогу до католиків - 5 і 8 липня 1583 р. він розмовляв про це з папським нунцієм Болоньєтті в Кракові. Нунцій згодом доповідав у Рим, що князь хотів би запросити до Острогу «дидакалів» з грецької колегії св. Афанасія в Римі. Надалі Острозький звернувся з аналогічним проханням до папи Григорія XIII. Глава римокатолицької церкви обіцяв надіслати на Волинь кваліфікованих учителів. Однак у Римі бажаючих відправитися в далеку подорож не знайшлося. Князь Острозький підтримував і проект *Антоніо Поссевіно*¹⁴ щодо створення в Кракові друкарні, яка б друкувала «книги німецькою мовою для Пруссії, Лівонії, шведською - для Шведського королівства... угорською мовою - для Угорщини й Трансільванії, а також руською мовою - для всієї Русі й усієї Московії». З цією метою 13 січня 1583 р. Поссевіно просив кардинала Птолмео Галлі надіслати йому кирилівський шрифт, який Ватикан замовив відомому французькому типографові й «словолитцю» Жоберу Гранжону. Шрифт був відлитий наприкінці 1581- початку 1582 р. Порівнявши виданий у 1583 р. в Римі «Катехізис» з «Острозькою Біблією», а можливо і з іншими виданнями Івана Федоровича, Поссевіно побачив, що латинізований шрифт, відлитий у Римі, дуже далекий від графічних форм, прийнятих у Московській й Польсько-Литовській державах. Він зрозумів, що росіяни, українці й білоруси книг, надрукованих римським шриф-

*Гедеон Балабан
(1530-1607)*

Григорій XIII (Уго Бонкомпаньї) (1502-1585)

*Антоніо Поссевіно
(1534-1585)*

том, не сприймуть і не зрозуміють. Тоді він звернувся за консультацією до князя Острозького. Той пообіцяв відправити в Рим фахівця-друкаря й малювальника шрифтів, який би на місці допоміг ватиканським майстрам створити справжній кирилівський шрифт.

Скоріш за все, саме пропозиція їхати до Риму не припала до душі Івану Федоровичу. Потрібно було якось позбутися служби в Острозького та знайти кошти на відновлення роботи львівської друкарні. Першодрукар був уже літньою людиною та й ситуація на книжковому ринку в 1582 р. не сприяла діяльності нової друкарні на комерційній основі. В 60-70-х рр. 16 ст. Іван Федорович Москвитин і Петро Тимофійович Мстиславець були єдиними друкарями кирилівського шрифту у всьому Великому князівстві Литовському, якщо не зважати на некомерційні протестантські друкарні Симона Будного й Василя Тяпинського. У 80-х роках обставини змінилися. У Вільно запрацювала друкарня Василя Гарабурди. В 1582 р. відновили друкування слов'янських книг багаті віленські купці Кузьма й Лука Мамоничі, чю типографську діяльність захищав королівський привілей 1576 р. Продовжувала працювати й острозька друкарня. Конкурувати з Мамоничами й Гарабурдою Івану Федоровичу було нелегко. Він чудово це розумів, але вирішив спробувати щастя.

Типограф перебрався до Львова скоріш за все на самому початку 1583 р. Насамперед йому потрібна була матеріальна незалежність. У казначейських книгах, де реєструвалися різні виплати, зроблені велінням короля Стефана Баторія, є записи між 9 і 12 січня 1583 р.: «Івану Федоровичу друкарю Москвитину, посланому Його Королівською Величністю у Львів у справі відливки малої військової гармати, на шляхові витрати виплачено 45 золотих. Йому ж на мідь і на інші витрати, пов'язані з литтям малого знаряддя за зразком, що зберігається в львівського старости, відповідно до квитанції асигновано 70 золотих і 50 динарів». Немає нічого дивного в тому, що Іван Федорович, володіючи технікою ливарного виробництва, узявся за виготовлення гармати. Став же згодом Анісім Михайлович Радишевський, його учень в острозькій друкарні, головним гарматним майстром Московської держави. У проміжок між 26 лютого і 23 липня того ж року Іван Федорович побував у Відні, представивши імператорові Ру-

дольфу II винайдені ним розбірні гармати й бомбарди. Повернувшись до Львова, Іван Федорович оселився «у будинку пана Антоха, де й помер» 5 (15) грудня 1583 р. Поховали першодрукаря на цвинтарі при Онуфріївському монастирі, а можливо й у самій церкві цього монастиря. На могилу поклали нагробну плиту, яка восени 1883 р. під час ремонтних робіт була остаточно втрачена.

ПРИМІТКИ

¹ Див. біографію *Дмитра Вишневецького* (прим. 3 на с. 38).

² *Мстиславець Петро Тимофійович*. Народився в місті Мстиславль (нині Білорусь, тоді Велике князівство Литовське). У літературних джерелах відсутні достовірні відомості про його життя до 1564 року, коли він разом з Іваном Федоровим видрукував у Москві першу точно датовану російську книгу «Апостол». Після нетривалої роботи в Заблудівській друкарні розлучився з Іваном Федоровим і переїхав до Вільно, де за допомогою багатих городян Івана та Зіновія Зарецьких, а також православних купців Кузьми та Луки Мамоничів створив нову друкарню. Там він випустив три книги – «Євангеліє» (1575), «Псалтир» (1576) та «Часослов» (між 1574 і 1576). Однак суперечка з Мамоничами призвела до розриву і тяжбі у Віленському міському суді. Пізніше його віленським шрифтом в Острозі були надруковані «Книга про піст» (1594) Василя Великого та «Часослов» (1602).

³ *Радишевський Онисим Михайлович (Михайлов Онисим)* - український і російський друкар, майстер військово-інженерної справи. Родом з Волині. Ймовірно, працював в Острозькій друкарні. У 1586 приїхав до Москви і став майстром-палітурником при Друкарському дворі. Близько 1605-1610 років один з керівників Друкарського двору. Видав «Євангеліє» (1606), «Устав церковний» (1610). Один з провідних майстрів Пушкарського приказу. Керував інженерними роботами у фортецях, зокрема 1620 р. побудував спеціальну водопідвідну систему до фортеці в Путивлі. Склав першу в Росії військово-технічну книгу «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки».

⁴ *Радзивілл Миколай Киїштоф (Чорний)* (04.02.1515 - 1565) - маршалок, великий канцлер Великого князівства Литовського, віленський воєвода. Деякий час перебував при дворі короля Польщі Сигізмунда I Старого. Прагнув утворити своє спадкове князівство в Литві. Був прихильником кальвінізму, проводив значну реформаційну діяльність. Заснував чимало шкіл у своїх маєтках, відкрив у Бересті (Бресті-Литовському) друкарню, у якій 1563 р. була видана «Радзивілівська Біблія» польською мовою. Родич і сват волинського князя Костянтина Острозького. Можливо, під впливом Миколая Радзивілла Костянтин Острозький спочатку заснував у своєму родинному місті Острозі школу, а в 1581 році випустив у тутешній друкарні першу повну Біблію старослов'янською мовою, відому як «Острозька Біблія».

⁵ *Будний Симон* (1530-13.01.1593) - гуманіст, просвітитель, церковний реформатор. Закінчив Краківський університет, вчився в Італії, Швейцарії, був одним з найбільш освічених людей свого часу. Видав «Новий Заповіт» з коментарями й

зауваженнями, що стало першою пробою радикальної раціоналістичної критики Євангелія. Став одним з перших ідеологів розвитку руської культури рідною мовою. Віленський воєвода князь Микола Радзивілл викликав з Польщі Будного на місце пастора своєї кальвіністської церкви. Тут Будний підготував повний польський переклад Біблії, виданий у Несвіжі в 1570 та 1572 роках. Згодом Будний перейшов у табір соцініан.

⁶ *Тяпинський (Омельянович) Василь Миколайович* (бл. 1540 – бл. 1604) - білоруський просвітител, учасник реформаційно-гуманістичного руху в Білорусі другої половини 16 ст. Був поборником розвитку національної культури й виступав проти полонізації білорусів, різко критикував духовництво за протидію народній освіті. У своєму маєтку Тяпино Полоцького повіту організував друкарню, у якій близько 1580 р. видав «Євангеліє» з паралельними текстами церковно-слов'янською й руською мовами.

⁷ *Ходкевич Григорій Олександрович* (?-12.11.1572) - білоруський магнат, литовський гетьман, державний діяч і воєначальник Великого князівства Литовського. Заснував друкарню в Заблудові (північне Підляшшя, українсько-білоруське суміжжя), де працював Іван Федорович (1569-1570). Тиск католицького духовництва змусив Григорія Ходкевича в 1570 р. відмовитися від підтримки кириличного православного книгодруку.

⁸ *Волович Остафій Богданович* (1520-1587). Походив із православного шляхетського роду. Отримав домашню освіту, потім вчився в одному з університетів у Німеччині й, вірогідно, у Падуанському університеті. В 1558 р. разом з віленським воєводою Миколою Радзивіллою Чорним безуспішно намагався переконати посла Івана Грозного в необхідності союзу християнських держав Великого князівства Литовського й Московської держави проти Кримського ханства і турків. Був одним з тих державних діячів Великого князівства Литовського, що зверталися до Андрія Курбського із запрошенням переїхати до Литви. Працював у комісії з підготовки другого Литовського статуту (1566). Разом із Григорієм Ходкевичем, Миколою Радзивіллою Чорним й іншими прихильниками максимального збереження державної самостійності Великого князівства Литовського був рішучим супротивником Люблінської унії (1569). Із православ'я перейшов у протестантство, був прихильником кальвінізму, пізніше - аріанства. Його коштами була створена друкарня в Несвіжі.

⁹ *Гарабурда Михайло Богданович* (пом. 12.07.1586) - державний діяч Великого князівства Литовського, дипломат, батько друкаря Василя Гарабурди. Активно виконував дипломатичні доручення під час Лівонської війни. В 1559 і 1561 роках їздив до кримського хана з метою заручитися його підтримкою проти Москви. В 1563-1564 і 1566 роках входив до посольства у Московію, був секретарем, а в 1571 і 1572-1573, 1585-1586 роках - послом. Перебуваючи в Москві, придбав рукописні книги, багато з яких потім були видані у Великому князівстві Литовському. Придбану там же Біблію передав князеві Костянтину-Василеві Острозькому і цей рукопис став основою так званої «Острозької Біблії», виданої в 1581 році.

¹⁰ *Вишневецький Костянтин Іванович* (?-1574). Походив з магнатської родини князів Вишневецьких. Син Івана Вишневецького та Анастасії Олізарович. Замолоду брав участь у походах батька проти татар, згодом у Лівонській війні. За власні кошти найняв 200 гусарів для походу проти Москви. У 1569 р. очолював депутацію українських магнатів на Люблінському з'їзді. Виступав спочатку противником Люблінської унії. Вимагав збереження старовинних прав руської шляхти, збереження в офіційних документах використання руської мови та рівність віросповідання. Після виконання цих умов підписав угоду, проте не зміг домогтися зрівняння статусу Великого князівства Руського з Великим князівством Литовським та королівством Польським. У 1571 р. король Сигізмунд II Август своїм універсалом призначив Вишневецького старостою житомирським та підвоєводу Київським. Помер у 1574 р., похований в Києво-Печерській лаврі.

¹¹ *Сангушко Роман Федорович* (1537-12.05.1571). Син Федора Андрійовича Сангушка, старости вінницького і брацлавського, володимирського, маршалка волинського, й Ганни Бранкович. Освіту здобув при королівському дворі Сигізмунда II Августа. Під час перебування на посаді брацлавського воєводи (1566–1571) багато зробив для розбудови фортифікаційних укріплень та здійснив ряд вдалих оборонних операцій від навал кримських татар. У 1567 р. був призначений польним гетьманом Литовським. Протягом 1567–1568 рр. прославився перемогами над військами московського царя Івана IV Грозного під час Лівонської війни. Виступав спочатку противником Люблінської унії 1569 р., але згодом став її прихильником, мотивуючи це необхідністю збереження незалежності Литовської держави, оскільки дедалі зростала загроза від Московського царства. Врешті таки підписав Люблінську унію, але із застереженням, щоб усі привілеї брацлавської і волинської шляхти було збережено. Помер 12 травня 1571 року у м. Ружани, повертаючись після засідання сейму у Варшаві.

¹² Див. біографію **Острозьких** (прим. 4 на с. 43).

¹³ *Гедеон, в миру Балабан Григорій Маркович* (1530 – 10. 02.1607). Походив з дрібної української шляхти. Його батьком був Арсеній Балабан, попередній єпископ Галицький і Львівський. У 1565 (за іншими даними, у 1566) році, після смерті батька, став єпископом Галицьким, Львівським і Кам'янець-Подільським; спершу номінально, а з 1576 р. - реально. В 1582 р. виступив проти запровадження в Україні григоріанського календаря. В 1585 р. допоміг Львівському братству відновити (викупити) друкарню Івана Федоровича Москвитина. Однак після того, як у 1586 р. патріарх Антіохійський Йоаким IV надав братству ставропігію, почав вести з ним боротьбу. З 1590 р. брав участь у переговорах про з'єднання Київської православної митрополії з католицькою церквою. У тому ж році Гедеон став ініціатором наради єпископів Холмського і Белзького Діонісія Зборуйського, Луцького Кирила Терлецького, Пінського і Турівського Леонтія Пельчинського, що проходила у Белзі, де вперше було піднято питання про об'єднання (унію) православної та католицької церков. Однак вже незабаром єпископ Гедеон різко змінив свої погляди. На Берестейському соборі 1596 р. він став на боці Костянтина-Василя Острозького проти унії, і на

цій позиції лишився аж до смерті. Власне, після 1596 року, поруч з єпископом Перемильським Михайлом Копистенським, Гедеон був єдиним православним ієрархом в Речі Посполитій. За це його відлучив від церкви уніатський митрополит Київський Михайло Рогоза. Тоді патріарх Константинопольський Мелетій призначив Гедеона своїм екзархом для українських земель з титулом «екзарх Руської церкви», фактично - місцєблюстителем Київського митрополичого престолу і першоієрархом всіх православних країн. На початку 1596 р. Гедеон відкрив у своєму маєтку в селі Стратині греко-слов'янську школу, а у 1604 р. спільно з небожем Федором Балабаном - друкарню.

¹⁴ *Поссевіно Антоніо (1534- 26.02.1611)*. В 1559 р. вступив до ордену єзуїтів, з 1572 по 1578 рр. був секретарем генерала ордену. Під час Лівонської війни Іван IV, стурбований успіхами польського короля Стефана Баторія, здійснив спробу розпочати мирні переговори, для чого 25 серпня 1580 р. звернувся до папи римського Григорія XIII за посередництвом. Римська курія направила Поссевіно у якості папського представника до Москви. Папа через Поссевіно намагався схилити Івана IV до унії з католицизмом, пропагуючи ідею відродження Флорентійської унії (1439). Поссевіно приїхав до царя Івана в м. Старицю у серпні 1581 р., де був зустрінутий з надзвичайною пишністю й люб'язністю. Внаслідок перемовин 15 січня 1582 р. було укладено 10-річне перемир'я, за яким до Польщі відійшли Полоцьк і Лівонія, а Московії поверталися землі, захоплені Польщею. 14 лютого 1582 р. Поссевіно прибув у Москву, де з дозволу Івана Грозного провів публічні диспути про віру. У запалі суперечки Іван Грозний ледве не вбив Поссевіно. Після цього всі пропозиції Григорія XIII були відкинуті.

СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ
(1572 або 1578-1633) церковний діяч, просвітител, письменник-полеміст, філолог

Ситуація, що склалася в українсько-білоруських землях у результаті прийняття верхівкою церковної ієрархії Брестської унії 1596 р., породила глибокі протиріччя в настроях віруючих, особливо серед освічених православних у межах польсько-литовської держави. Більшість представників духовництва, мирян України й Білорусі категорично не бажала прийняття унії, підпорядкування папському престолу. Однак їм важко було обґрунтовано й доказово протиставити істини східної церкви схоластично відпрацьованій догматиці католицизму. Православна патріотична традиція не розбудовувалася, по суті, з 11 ст., а той сплеск духовної активності 13 - 14 ст., який умовно називають «візантійським гуманізмом», не справив помітного впливу на культуру слов'янських народів. До початку 17 ст. увага акцентувалася не на культурі розуму й освіти (які усе більше затверджувалися у Західній Європі), а на глибинах особистих містичних переживань, що не потребували раціонально-образного обґрунтування й виявлення.

Мелетій Смотрицький
(1572-1633)

Представники духовництва, що не підтримували унії, освічені й чуйні в моральному відношенні прихильники православ'я, у 16 – на початку 17 ст. усвідомлювали, що теоретично вони мало що можуть протиставити стрункій архітектоніці католицизму, не маючи своєї рівної за масштабами богословсько-філософської системи. Тому в розгорненій полеміці з уніатством і католицизмом багато з найбільш талановитих її учасників виявилися у двоїстому положенні. Вони прагнули до примирення протиборчих сил і протягом життя приставали, причому щиро, відповідно до змін своїх переконань, до тієї або іншої сторони.

Найбільш яскравим прикладом такого стану речей є діяльність видатного українського філолога, письменника-полеміста, просвітителя і церковного діяча **Максима Смотрицького**, більш відомого під своїм чернечим ім'ям **Мелетій**. Він народився за одними даними близько 1572 р., а за іншими - у 1578 р. в православній шляхетській родині. Його батько, Герасим Смотрицький, був високоосвіченою людиною, володів, крім книжної української й церковнослов'янської, також польською, давньогрецькою мовами, латиною. До 1576 р. він займав посаду міського писаря при магістраті в Кам'янці-Подільському, а потім був запрошений відомим меценатом і ревнителем православ'я, князем **Костянтином-Василем Острозьким** (с. 40) до його резиденції на Волині. Герасим Смотрицький незабаром став ідейним наставником Костянтина, його гу-

гуртка православних культурних діячів і в 1580 році очолив Острозьку колегію (академію). Уже в перші роки свого перебування в Острозі він підготував «Азбуку» для братських шкіл, видану **Іваном Федоровичем Москвитиним** (с. 44). Паралельно він очолив роботу з підготовки видання першої слов'янської Біблії. Герасим Смотрицький написав до цього видання віршований пролог, зробив більшу частину перекладів канонічних текстів з грецького на церковнослов'янську, звіривши їх з латинським зразком, здійснив загальну редакцію тексту. Підготовка видання Острозької Біблії стала головною справою життя Герасима Смотрицького. За умов католицького наступу він не міг бути осторонь від гострих релігійних суперечок свого часу. У 1587 р. батько Мелетія опублікував «Ключ Царства Небесного й нашої християнської духовної влади нерушимий вузол» та «Календар римський новий». У ті ж роки він написав ще ряд полемічних і сатиричних творів, спрямованих проти єзуїтської пропаганди. Особливої критики у них зазнало католицьке вчення про божественне походження папської влади.

Жива, творча атмосфера гуртка православних просвітителів, атмосфера в родині й навчання в Острозькій школі визначили духовний розвиток Максима Смотрицького. Як і для його батька, вчителів, старших друзів, вірних православ'я, важким ударом для нього стало прийняття унії. Особливо пригнічувало захоплення уніатами за допомогою польських солдатів храмів і монастирів, погроми, чинимі у православних братських школах.

Одночасно Максим Смотрицький чудово розумів, що обрана такими стовпами православної ортодоксії як, наприклад, Іван Вишенський, позиція категоричного неприйняття усіх західних культурних і богословських віянь не може бути продуктивною. Закритися від впливу католицького світу було неможливо. Захищати православ'я й свою культурну традицію можна було, тільки освоївши різні пласти західної культури (у тому числі й теологічний). Тому випускник Острозької школи для більш глибокого ознайомлення з основами католицизму в 1601 р. поступив до Єзуїтський колегіуму у Вільно. Отримана там підготовка була достатньою для продовження всебічного навчання в найавторитетніших університетах Європи. Після недовгого перебування в Бреслау (Вроцлаві), він протягом кількох років слухав курси кращих німецьких професорів у Лейпцигу, Нюрнберзі й Віттенберзі (де століттям раніше Лютер запалив полум'я Реформації). Максима Смотрицького цікавило буквально усе - від анатомії й астрономії до поезики й богослов'я. До тридцяти років він став енциклопедично освіченою людиною. Одержавши фундаментальну гуманітарну освіту, він домогся присудження йому ступеня доктора медицини. У ті ж роки, глибоко перейнявшись поетичною культурою італійського гуманізму, Максим Смотрицький переклав польською мовою вірші Петрарки. Близько 1608 р. він повернувся у Вільно й став одним із провідних діячів православного братства цього міста. У тому ж році він видав гостро полемічний трактат «Антиграфи», у якому захищав основи східної віри від нападів з боку католиків й уніатів. Щирий біль від принижень, яких зазнала в ті роки в Речі Посполитій православна церква, висловлював його поетичний «Тренос, або Плач» 1610 р.

Вирішивши цілком присвятити своє життя служінню православної вірі й духовній просвіті народу, Максим Смотрицький у 1616 р. прийняв чернецтво під іменем Мелетія. У тому ж році, на рівні кращих західноєвропейських зразків, він видав у Вільно свою фундаментальну слов'янську «Граматику». У численних редакціях і переробках вона майже на півтора сторіччя стала базовим підручником у школах України, Білорусі й Росії, а також Румунії, Болгарії й Сербії. Саме ця книга стала основою «Граматики російської» Михайла Ломоносова, виданої у 1755 р., і всіх наступних східнослов'янських граматик.

На початку 17 ст. становище православних братств у Литві й Білорусі, як і на західноукраїнських землях, ставала усе більш скрутним. Центром православної освіченості залишався Київ з його Печерською лаврою й впливовим братством. Польська влада, католики й уніати почували себе тут не дуже впевнено, тоді як рішучу підтримку православним колам виявляло запорізьке козацтво на чолі з гетьманом **Петром Сагайдачним** (с. 61).

З 1616 р. в Києві на Подолі почала роботу братська школа, творцем і першим ректором якої став **Іов Борецький** (с. 65). Цей видатний просвітитель і церковний діяч намагався об'єднати кращі православні сили й, серед інших, запросив викладати в братській школі Мелетія Смотрицького. Після того, як Іов Борецький, що розгорнув активну роботу з відбудови Київської православної митрополії, у 1618 р. став настоятелем київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, Мелетій Смотрицький прийняв керівництво заснованою ним школою. У 1620 р. старання православного духівництва увінчалися успіхом. Київська митрополія повстала з попелу. Очолив її Іов Борецький, а його друг і сподвижник ієромонах Мелетій був направлений на єпископську кафедру в Полоцьку. Там він видав польською мовою кілька трактатів полемічного характеру, намагаючись знайти шлях до розумного компромісу між християнами усіх конфесій. Переваги західної освіченості для Мелетія були очевидні, однак він вважав, що це не дає папі римському права духовної влади над православними. Не ухвалював Мелетій і католицьких догматів (сходження Святого Духа одночасно від Бога-Батька й Бога-Сина, першості папства в християнській церкві, а тим більше - світської влади римського першосвященника).

Відновлення православної ієрархії в українсько-білоруських землях зустріло запеклий опір з боку католиків й уніатів. Польський король не зважився на репресивні заходи проти неї, оскільки йому потрібна була допомога українського козацтва в боротьбі з Туреччиною. Однак у багатьох містах, особливо в Західній Україні й Білорусі, де позиції уніатів були міцнішими, ніж у Придніпров'ї, постійно відбувалися антиправославні акції. Конфесійне протистояння з кожним роком поглиблювалось й у Полоцьку, де активно діяв уніатський єпископ міста Іосафат Кунцевич. Але в 1623 році він був убитий повсталими парафіянами у Вітебську. Вбивство Кунцевича, суперника й непримиренного ворога Мелетія, справило на українського ревнителя православ'я велике й важке враження. Як чуйний і порядний християнин він покладав моральну відповідальність за зроблений злочин і на себе, оскільки не зумів запобігти кривавій розв'язці боротьби.

У молитовній смиренності він залишив єпископську кафедру Полоцька й відправився у трирічне паломництво до святих місць і обителів Греції, Сирії й Палестини. Але замість високої духовності й візантійської вченості Мелетій Смотрицький зустрівся там з масовим неучтвом і впертим догматизмом, закритістю, підозрілістю до всього нового й нетрадиційного. У порівнянні з новаторством і динамізмом добре знайомого йому Заходу, Схід справляв враження ортодоксальної застійності. Рівень грецького богослов'я, як і освіченості в цілому, в порівнянні із західною духовною культурою виявився надзвичайно низьким. Вчитися у греків не було чому, і Мелетій вирішив для себе, що захищати рідне й миле його серцю православ'я у його теперішньому стані більше немає сенсу. Воно, як йому вдалося, не може протиставити католицизму (з усім багатством західноєвропейської постренесансно-барокової культури) нічого дієво живого.

У душі Мелетія відбувся важкий перелом. Повернувшись до Києва з подорожі на схід, він у 1627 р. таємно, щоб не спровокувати розриву відносин зі своїми старими друзями, перейшов до уніатства. Однак через рік це стало загальновідомим і він, виявившись чужим серед своїх, переїхав на Волинь. Там Мелетій став настоятелем уніатського Дерманського монастиря. В останні роки життя Мелетій Смотрицький видав ряд творів, у яких відрікався від своїх колишніх антиуніатських виступів і обґрунтовував вибір на користь уніатства жалюгідним станом світового, особливо грецького, православ'я, а також необхідністю єднання всіх християн. Ці праці були рішуче засуджені православними колами Києва, де поруч з Ювом Борецьким, що вже досяг похилого віку, помітну роль починав відіграти **Петро Могила** (с. 73). Гіркота від розчарування й розриву з колишніми друзями й однодумцями підірвали здоров'я Мелетія Смотрицького. Він помер в 17(27) грудня 1633 року. Видатна роль Мелетія Смотрицького в історії України й усіх східнослов'янських народів залишається незаперечною. Мелетій був одним з перших православних слов'ян, що глибоко вивчив західну культуру рубежу 16 - 17 ст. й намагався з'єднати її досягнення з основами православного віровчення. У вітчизняній духовній традиції Мелетій Смотрицький був першим, хто широко й компетентно використовував ідеї мислителів середньовічної Західної Європи (Фоми Аквінського, Бонавентури) та епохи Відродження (насамперед Миколи Кузанського й Еразма Ротердамського). У його творчості виразно проступають риси культури бароко, що затверджувалася тоді в католицьких країнах.

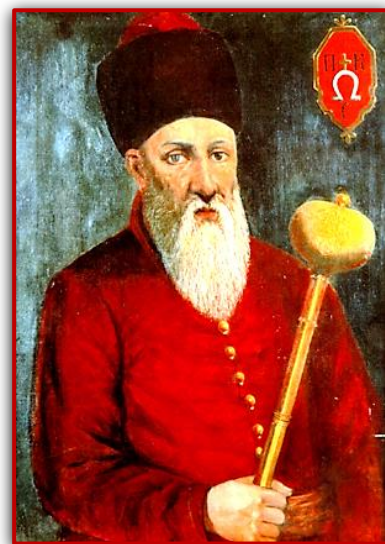
САГАЙДАЧНИЙ ПЕТРО

(1570-1622) гетьман Війська Запорізького, військовий, політичний, культурний діяч

Про молоді роки *Сагайдачного* відомо мало. Народився він приблизно 1570-го р. біля містечка Самбір недалеко від Львова в православній шляхетській родині. Можливо, після львівської або якоїсь іншої братської школи він подався на навчання в Острозьку слов'яно-греко-латинську школу (академію), що перебувала під патронатом князя й київського воєводи *Костянтина-Василя Острозького* (с. 40). Після закінчення навчання молодий Петро Конашевич займався в Києві педагогічною практикою. Зокрема відомо, що деякий час він був домашнім вчителем у родині міського судді Яна Аксака.

Однак мирна праця на ниві освіти явно не відповідала його енергійному й рішучому характеру. У ті часи школою лицарської мужності для православної української молоді всіх станів стала виникла за дніпровськими порогами Запорізька Січ. Біля 1600 р. Петро Конашевич потрапляє на Січ і скоро стає визнаним козацьким лідером. У перші роки 17 ст. Петро Конашевич - один з організаторів блискучих козацьких походів у татарсько-турецькі володіння. В 1601 р. запорожці прорвалися за Перекоп і спустошили Північний Крим. У наступному році вони на своїх «чайках» здійснили морський рейд у пониззя Дністра й Дунаю, завдаючи ударів по турецьких володіннях. Далі був похід у підвладну турецькому султанові Молдавію, а після нього Сагайдачний на боці польських військ на чолі козачого загону брав участь у війні в Прибалтиці. У цих нелегких походах Петро проявляв неабиякі мужність і військово-організаційний таланти. Його авторитет незмінно зростав, і в 1605 р. він був уперше обраний гетьманом Війська Запорізького. Тоді ж козаки на чолі з Сагайдачним здійснили блискучий морський похід у Чорне море й захопили на болгарському узбережжі турецьке місто-фортецю Варну, а в наступному році завдали відчутні для турків і татар удари по Очакову й Перекопу, спустошивши прилеглі до них райони.

Ці успіхи принесли Сагайдачному загальноєвропейську славу. Запорізькі козаки, як і за часів Байди-*Вишневецького* (с. 34), переломили хід боротьби з турецько-татарськими силами в Північному Причорномор'я на свою користь. Відтоді, аж до смерті прославленого гетьмана, військова ініціатива незмінно належала запорожцям. У 1609 р. вони на чолі з Сагайдачним на своїх «чайках» знову вийшли в Чорне море й спалили сильні турецькі міста-фортеці Ізмаїл,

*Петро Сагайдачний
(1570-1622)*

**Сигізмунд III Ваза
(1566-1632) (М.Кобер, 1590)**

Килию й Акерман, звільнивши багатьох християнських невольників. У 1612 р. Сагайдачний знову вторгся у Кримське ханство, розорив Козлов (нинішня Євпаторія), потім, обігнувши півострів, завдав удару по турецькій Кафі (Феодосії). Справжнім тріумфом Війська Запорізького був морський похід 1614 р. на південний берег Чорного моря. Сагайдачному вдалося захопити одне з найбільших турецьких портових міст - Синоп, винищити місцевий гарнізон, звільнити християнських невольників і з багатим видобутком, майже без втрат повернутися в Україну. У наступному році відбувся зухвалий наліт 80 запорізьких «чайок» на Стамбул. У 1616 р. він очолив морський похід на Кафу, де перебував найбільший у Північному Причорномор'ї ринок невольників. Звільнені бра

нці рознесли славу про гетьмана в усі кінці Східної й Центральної Європи. Останнім з узятих запорізьким отаманом турецьких портів Причорномор'я стало місто Трапезунд (Трабзон) на південному узбережжі Чорного моря. Після його руйнування козаками розлючений султан наказав стратити великого візиря й багатьох своїх воєначальників. Завершальним акордом у цій переможній боротьбі став похід 1619 р. під проводом Сагайдачного проти Кримського хана. У 1618 р. козаки Сагайдачного взяли участь у поході польського королеви Владислава на Москву та врятували його від остаточного розгрому. Цей епізод мав далекосяжні наслідки для розвитку українсько-польських відносин. Затятий католик *Сигізмунд III*¹, при усій його колонізаторській політиці стосовно України, з почуття вдячності до Сагайдачного за порятунок сина, офіційно затвердив його гетьманську гідність стосовно українського козацтва (тим самим фактично визнавши його реальну владу над більшою частиною Придніпровської України).

**Михайло Федорович
Романов (1596-1645)**

Однак незважаючи на королівську обіцянку відновити офіційно ліквідовану Брестською унією православну церковну ієрархію, польський уряд не збирався йти на реальні поступки українцям у релігійному питанні. Тому вже на початку 1620 р. (після повернення запорожців з походу до Криму) протистояння загострилося настільки, що козацтво, за підтримки київського духівництва, готове було вийти з підданства Речі Посполитої та присягнути на вірність московському цареві *Михайлу Федоровичу*². Умови можливого переходу обговорював у Москві посол Сагайдачного Петро Одинець. У тому ж 1620 р., за рішучої підтримки киян і безпосередньої активної участі Сагайдачного, під

охороною запорожців, у Києві відповідно до церковних канонів було відновлено православну митрополію. Її очолив близький до прославленого гетьмана видатний церковний і культурний діяч, полеміст і просвітитель **Іов Борецький** (с. 65). Варто також відзначити особисту участь гетьмана в створенні у Києві при Братському Богоявленському монастирі школи, що стала основою для прославленої Києво-Могилянської академії - одного з перших православних вищих навчальних закладів європейського типу. Коли польська влада стала перешкоджати діяльності цієї школи, Сагайдачний у 1616 р. особисто й з усім Військом Запорізьким записався в число «братчиків». Цим жестом він поставив новостворений навчальний заклад та усе київське православне братство під збройний захист Січі. Проведена всупереч королівській волі акція з відновлення Київської православної митрополії привела до різкого загострення відносин між Краковом і Запоріжжям. Однак тривало воно недовго. Починалася велика війна між Османською імперією й Річчю Посполитою, ареною якої могли стати землі України.

У вересні 1620 р. турецьке військо завдало важкої поразки польській армії (у складі якої були й українські козаки, але без Сагайдачного) у Молдавії, на Цецорських полях. Тут, зокрема, героїчно загинули коронний гетьман Жолкевський і багато інших воїнів Польсько-Литовської держави, у тому числі й Чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, а його син Богдан (майбутній гетьман України) на три роки потрапив до османського полону. Поразка на Цецорських полях відкривала ворогам шлях в Україну. В таких умовах польський уряд не міг дозволити собі конфронтацію із Запоріжжям, а самі козаки прекрасно усвідомлювали масштаб навислої загрози. У листопаді 1620 р. у Варшаві був скликаний державний сейм, на якому Сагайдачному вдалося переконати польську владу погодитись з відродженням Київської митрополії. Король дав офіційні обіцянки щодо якнайшвидшого «заспокоєння грецької віри». Об'єднані слов'янські війська (30 тисяч польських солдатів і 40 тисяч українських козаків) на початку вересня 1621 р. зупинили більш ніж 150-тисячну турецьку армію біля фортеці Хотин і протягом наступного місяця нанесли їм ряд поразок. Супротивник змушений був відступити на територію Молдавії. Небезпека турецького завоювання України була усунута, але й втрати союзників були значними.

У боях під Хотином Сагайдачний одержав смертельні поранення. Сили вже літнього гетьмана закінчувалися і у квітні 1622 р. він помер. У своєму заповіті Петро Конашевич Сагайдачний розподіляв особисте майно на потреби київської й львівської православних братських шкіл, ряду церков і монастирів України. Поховали героя в Богоявленському соборі київського Братського монастиря. Могила Сагайдачного була втрачена на початку 60-х років минулого століття під час реконструкції Контрактової площі на Подолі.

¹ *Сигізмунд III Ваза (1566-1632)*. Народився в 1566 р. у Гріпсхольмі. В 1586 г. помер король Польщі Стефан Баторій. 19 серпня 1587 р. за підтримки Замоїського й удови Баторія Анни Ягеллонки Сигізмунд був обраний королем Польщі й схвалений регентом, примасом Польщі Станіславом Карнковским. Молодий король не сподобався полякам ні характером, ні зовнішністю. Незабаром він посварився й з Яном Замоїським, відмовившись виконувати стару обіцянку про приєднання Естонії до Речі Посполитої. З 1592 р. Сигізмунд опинився під впливом єзуїтів і однією з головних цілей короля стало зміцнення католицизму в Польщі. В 1596 р. Сигізмунд виступив ініціатором Брестської унії, намагаючись перевести православних підданих у підпорядкування папі римському. У тому ж році він переніс столицю Польщі із Кракова у Варшаву. Був великим шанувальником живопису і ювелірної справи.

² *Михайло Федорович Романов (22.07.1596 – 23.07.1645)* - перший московський цар (1613-1645 рр.) з династії Романових. Син боярина Федора Романова (з 1619 - патріарх Філарет). Обраний на престол Земським собором 21 лютого 1613 р. За Михайла Федоровича провідну роль в управлінні державою відігравали його близькі родичі (в 1619-1633 рр. фактично правив його батько). У 1618 р., після спроби польського королевича Владислава в 1617-1618 рр. захопити Москву, вклав Деулінське перемир'я, за яким до Речі Посполитої відійшла Чернігово-Сіверська земля. У 1632-1634 рр. вів невдалу війну з Реччю Посполитою, в якій на стороні польських військ брали участь українські козаки на чолі з гетьманом Тимошем Орендаренком. Продовжував вести завоювання Сибіру. За часів царювання Михайла Федоровича було розширено відносини з Європою, видано першу рукописну газету «Вісті-Куранти» (1621), утворено «полки нового строю» (регулярні військові полки, навчені по-європейськи та очолювані найманими європейськими офіцерами).

БОРЕЦЬКИЙ ІОВ

(близько 1570-1631) церковний і суспільний діяч, митрополит Київський та Галицький, полеміст, педагог, письменник

Іван Матвійович Борецький, більш відомий під своїм чернечим іменем **Іов**, був одним з просвітителів і церковних полемістів, що відстоювали права й волю православної церкви після прийняття в 1596 р. Брестської унії. Головною його заслугою було відновлення Київської православної митрополії, що стала центром консолідації й підйому духовних сил на українсько-білоруських землях, що в першій половині 17 ст. входили до складу Польсько-Литовської держави - Речі Посполитої.

Народився Іван Борецький у галицькому селі Бирче (тепер Львівської області) близько 1570 р. або трохи раніше. Про його батьків відомостей не збереглося, але, зважаючи на все, вони були людьми досить освіченими. Де отримав освіту сам Борецький, невідомо. Ймовірно, судячи з його глибоких пізнань в галузі західного богослов'я й філософії, він вчився в одній з католицьких колегій або в університеті.

З юних років Іван Борецький опинився в атмосфері запеклої боротьби, що охопила українсько-білоруські й, насамперед, західноукраїнські землі у зв'язку з питанням про унію православної церкви (у межах Речі Посполитої) з католицьким Римом. Вища церковна ієрархія України й Білорусі схилилася до прийняття влади Ватикану, що забезпечило б їй більш міцні позиції в Польсько-Литовській державі. До того ж пряме підпорядкування папському престолу робило церковних ієрархів незалежними від православних братств, що набирали силу в українських містах і насамперед у Львові. Братства й рядове духовництво, особливо чернецтво, а також частина православної шляхти й навіть деякі аристократи, як, наприклад, князь **Костянтин-Василь Острозький** (с. 40), виступали проти унії. Особливо люто боровся з унією відомий український полеміст і аскет **Іван Вишенський**¹, з яким замолоду Іван Борецький досить тісно спілкувався. Однак, розділяючи переконання свого старшого друга й духовного наставника, не ухвалюючи ідею підпорядкування православної церкви папському престолу, Борецький у той же час не заперечував необхідності конструктивного діалогу й відкритого контакту з католиками для збагачення вітчизняної культури досягненнями західної цивілізації.

З моменту відкриття у Львові в 1586 р. православної братської школи Борецький був залучений до її роботи. Перший ректор цього навчального закладу, грек **Арсеній Еласонський**², зібрав відомих вчених, викладачів, які, використовуючи можливості друкарні львівського братства, розгорнули широку ви-

Іов Борецький
(1570-1631)

давничу діяльність. Саме таке поєднання педагогічної, богословсько-літературної роботи з друкарством стало відмінною рисою українських духовних центрів у Львові та Києві, біля джерел яких стояв Іван Борецький. У 1604 р. Борецький став ректором Львівської братської школи, займаючи антиуніатську, але в цілому толерантну до католицизму позицію. Однак, коли після Берестейського собору розпочалися масові гоніння на православних та їх організації, стало очевидним, що розвиток православної культури на західноукраїнських землях ускладнюється. Утиски змушували викладачів підтримувати унію, переходити у католицизм, або їхати на схід, насамперед до Києва, де ситуація здавалася кращою.

*Галика Гулевичівна
(1575-1642)*

В 1610 р. Іван Борецький переїхав до Києва, де відкрив, як священник, парафіяльну школу. Він швидко увійшов до кола освічених людей міста, пов'язаних з київським братством, Києво-Печерською лаврою й захопився їхньою ідеєю відкриття тут школи вищого типу, на зразок тієї, якою він керував у Львові. Відразу ж виникли основні питання - про кадрове забезпечення майбутньої школи та кошти на її утримання. Складніше було розв'язати фінансове питання, оскільки на той час багато знатних родин України, у тому числі й нащадки славетного мецената Костянтина-Василя Острозького, вже прийняли католицизм. Джерелом існування київського братства були пожертвування насамперед міщан - ремісників, торговців, промисловиків, а також монастирів, духівництва, заможних козаків та вірних православ'ю дрібнопомісних шляхтичів. Так, заможна православна дворянка *Галика Гулевичівна*³, дружина київського подчашого й мазирського маршалка Стефана Лозки, пожертвувала Київській братській школі на Подолі свою садибу із земельною ділянкою, а також кошти на утримання вчителів. Завдяки цьому братська школа одержала власне приміщення. У Київській школі, як це було прийнято у всіх православних братських школах, вчилися діти різних станів. Першим ректором Київської братської школи, відкритої в 1616 р., став Іван Борецький, на той час вже відомий у православних колах учений і письменник-полеміст. Поруч з ним були такі відомі діячі української культури того часу, як син колишнього ректора Острозької колегії Гарасима Смотрицького - *Мелетій Смотрицький* (с. 57), автор відомої церковнослов'янської граматики, також поет *Касіян Сакович*⁴. Обидва вони після Борецького керували організованою ним школою: перший в 1619-1620, а другий в 1620- 1624 рр. Діяльність цих перших трьох ректорів, насамперед самого Борецького, визначила рівень Київської братської школи як навчального закладу вищого типу й заклала основи подальшого її підйому.

У Києві тих років були зосереджені кращі культурні й наукові сили усього східнослов'янського світу - *Єлисей Плетенецький*⁵, *Захарій Копистенський*⁶, *Тарасій Земка*⁷, *Лаврентій Зизаній*⁸, *Памво Беринда*⁹. Серед викладачів переважали ченці, але були й світські особи. Очолювана ними діяльність братської школи була тісно пов'язана з гуртком Києво-Печерської лаври, яким керував

високоосвічений архімандрит Єлисей Плетенецький. Саме йому вдалося добитися від королівського уряду підтвердження раніше отриманих цієї обителлю прав і привілеїв. Плетенецький зібрав найбагатшу бібліотеку. Клопотаннями цього архімандрита у 1615 р. в лаврі було відкрито друкарню, яку очолив Памво Беринда - лінгвіст, письменник, перекладач і друкар, що одержав почесний титул «архітипографа церкви Руської». Характерно, що першою книгою, яка вийшла з друкарні Києво-Печерської лаври в грудні 1616 р., був посібник для учнів братських шкіл - «Часослов».

Узимку з 1617 на 1618 р. в Києві пройшли антиуніатські виступи городян, підтримані запорізькими козаками. Ці й інші події змусили Сигізмунда III в 1618 р. видати грамоту з гарантіями прав православних жителів Києва. Городяни трохи заспокоїлися, однак сама по собі ця грамота мало що означала, оскільки офіційно православна церква не визнавалася польською владою. У 1618 р. Іван Борецький, передавши керівництво братською школою Мелетію Смотрицькому, прийняв чернецтво під ім'ям Іов й був обраний ігуменом головного в межах Києва (лавра перебувала тоді за межею міста) Михайлівського Золотоверхого монастиря. Його дружина також прийняла постриг в одній з розташованих неподалік від Михайлівського монастиря жіночих обителів. В той час з Москви через Київ на Близький Схід вертався Ієрусалимський патріарх Феофан. У серпні 1620 р. у Києво-Печерській лаврі відбулася таємна нарада представників православних громад і монастирів Польсько-Литовської держави, де було вирішено просити патріарха висвятити Іова Борецького на православного митрополита Київського. Прибулий у Київ Феофан спочатку відмовлявся з остраху перед можливою помстою з боку поляків. Але **Петро Сагайдачний** (с. 61) гарантував патріархові безпеку силами козаків і він зважився на цей акт. У вересні 1620 р. патріарх Феофан, з дозволу вселенського патріарха, за участі ще двох високих ієрархів східної церкви - митрополита Софійського Неофіта та єпископа Страгонського Авраамія, під охороною козаків у храмі Братського монастиря рукопоکлав на митрополита Київського й Галицького Іова Борецького. Оскільки найстарший зі збережених у місті після монгольської навали храмів - київський Софійський собор - перебував у руках уніатів, місцем знаходження митрополита став розташований неподалік Михайлівський Золотоверхий монастир.

Відродження православної Київської митрополії піднесло значення Києва як центру всього українсько-білоруського православ'я. Саме в той час почала формуватися традиція величати Київ «Другим Єрусалимом». Одним з перших так став називати місто у своїх посланнях Іов Борецький. Турецька погроза змусила польську сторону піти на компроміс. Сейм і польський уряд примирилися з існуванням відновленої православної митрополії, хоча й не визнали її офіційно. За таких умов православні українсько-білоруських земель, а особливо Києва, ще більше згуртувалися навколо очолюваної Борецьким митрополії, у

*Єлисей
Плетенецький
(1554-1642)*

якій помітну роль відіграв і архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький. Разом вони приклали чимало зусиль для консолідації у Києві провідних представників православної культури України, розвитку освіти й протистояння католицько-уніатському наступу. Важливою у цьому відношенні стала публікація в 1621 р. ієромонахом Києво-Печерської лаври Захарієм Копистенським (з 1624 р., після смерті Плетенецького, архімандрита цього монастиря) «Полінодій» (що означає «Повернення на старий шлях» усіх, хто прийняв уніатство). В іншій своїй «Книзі про єдину віру» він захищає православ'я від протестантизму, досить розповсюдженого на той час у Польщі, Литві й західних землях України та Білорусі. Усі ці твори були написані під впливом духовного спілкування з Іовом Борецьким.

Протягом 1620-х років у Києві створювався й так званий Густинський літопис - історія Русі-України з найдавніших часів. Його найбільш імовірним автором вважається Захарій Копистенський, однак подібне трактування вітчизняної історії характерне для всього кола православних просвітителів Києва, лідером яких був митрополит Іов Борецький. На початку 1621 р. Борецький скликав у Києві помісний собор для обговорення завдань, що стояли перед митрополією. У рішеннях цього собору мова йшла про необхідність посилення проповідницької діяльності, зокрема спрямованої проти уніатсько-католицької пропаганди, друкування книг з обґрунтуванням і захистом істин православ'я, про посилення братських шкіл і розвиток прямих зв'язків з християнськими центрами Сходу, насамперед Афоном. Наприкінці квітня того ж року вийшла друком написана Іовом Борецьким «Протестація й благочестива юстифікація» - твір, у якому обґрунтовувалася законність і правомірність відновлення православної ієрархії. Він помер 12 березня 1631 р. та був похований в Михайлівському монастирі.

ПРИМІТКУ

¹ Див. біографію **Острозьких** (прим. 2 на с. 42).

² *Арсеній Еласонський* (1549-1626) - грецький церковний діяч і педагог, перший ректор Львівської братської школи. Родом з Фессалії (область на Пн. Сх. Греції); на початку 80-х рр. 16 ст. був єпископом в Еласоні. У 1586 р. був запрошений у Львівську братську школу, де добре поставив справу навчання. Автор відомої граматики «Адельфотес», написаної грецькою і тогочасною літературною руською мовами. Арсеній Еласонський був високоосвіченою людиною свого часу. З творів відомий також «Опис подорожі до Московії».

³ *Гулевич Єлизавета (Галина, Галика) Василівна* (відома як *Галика Гулевичівна*) (1575 - 1642). Народилася у заможній родині шляхтича Василя Гулевича, ймовірно у селі Затурці на Волині, найвірогідніше 1577 р. Походила зі старовинного українського православного роду Гулевичів, відомого з початку 16 ст., які посідали друге місце серед можновладців Волинської землі й обіймали високі посади воєвод, підстарост та ін. У сім'ї Василя Гулевича було п'ятеро дітей - Єлизавета була серед них наймолодшою. Її діда Федора Гулевича було обрано під іменем Феодосія владикою Луцьким. Він влаштував для своїх онуків школу

на подвір'ї Луцького замку і найняв вчителювати вихованця Львівської братської школи Олеса Юрківського. Тут Єлизавета освоювала основи православної віри, граматику рідної мови, грецьку та латинську мови. 1594 р. вона вийшла за Христофора (Криштофа) Потія, сина брацлавського каштеляна, у наступному Володимирського єпископа Іпатія Потія. Овдовівши, Галшка сама виховувала доньку Катерину, котру 1615 р. віддала заміж за православного оршанського хорунжого Миколу Млечка. В 1606 р. Галшка вийшла заміж вдруге - за Стефана Лозку, представника заможного українського шляхетського роду Київщини, відомого від початку 16 ст. Вони мали сина Михайла. 14 жовтня 1615 р. Галшка склала й підписала дарчу (фундуш), а 15 жовтня внесла її при поважних свідках до київських гродських (магістратських) книг, за яким відписала свою садибу із землями у Києві для заснування нового монастиря, лікарні та школи для дітей шляхти і міщан. У дарчій вона зазначила: «Я, Галшка Гулевичівна, дружина його милості пана Стефана Лозки, будучи здорова тілом і розумом, явно і добровільно усвідомлюю цим листом, що я, живучи постійно в давній святій православній вірі Східної Церкви, з любові й приязні до братів моїх - народу руського з давнього часу умислила Церкві Божій добро учинити... Даю, дарую і записую і відказую, фундую добра мої власні, дідичні права і вольності шляхетські маючи власний мій двір з землею, зі всім до того двору і землі правами, пожитками, різними належностями, нічого собі самій, ані нащадкам моїм не зоставляючи». Цим було покладено початок Київській братській школі. Останні роки її життя пройшли в Луцьку, де вона брала активну участь у діяльності місцевого братства, в церкві якого похована.

⁴ *Сакович Каліст Касіян* (1578 - 1647). Народився у священицькій родині у с. Потиличі (Подтеличі) неподалік Рави, вчився у Замості, Любліні й у Краківському університеті. У 1620 - 1624 рр., будучи ченцем, став ректором Київської братської школи. Перейшовши до Любліна у 1625 р., пристав до уніатства і став архимандритом у Дубні, а 1640 перейшов на латинський обряд і вступив до ченців-августиніянців у Кракові. Потім вів мандрівне життя. Сакович був обдарований визначним письменницьким хистом. Перший твір з філософської тематики «Проблеми» видрукував польською мовою у Кракові 1620 п., в 1622 р. у Києві видав написані тодішньою книжною «руською» мовою «В'Брш'Б на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...» за зразками силабічної барокової поезії.

⁵ *Плетенецький Єлисей* (в миру - *Олександр Михайлович*, за іншими даними - *Томашевич*) (1550 і 1554 - 29.10. 1624). Народився в родовому маєтку с. Плетеничі в Руському воєводстві (тепер Перемишлянського району Львівської області), неподалік від Золочева, в дрібношляхетській православній родині. Батько - старшина реєстрового козацтва. Відомо, що освіту отримав у школах Львова і Острога. Згідно з деякими джерелами, Олександр Плетенецький спочатку віддавав перевагу військовій кар'єрі й навіть нібито козакував, за прикладом батька. Чернечий постриг прийняв під іменем Єлисей - за одними даними, в Межигірському монастирі, за іншими - в Києво-Печерській лаврі. В 1595 р. Єлисей

Плетенецький був обраний на архімандрита Ліщинського монастиря в Пінську. В грудні 1596 р. він узяв участь у Берестейському соборі серед противників церковної унії. Дещо раніше, 23 жовтня того ж року у Володимирі-Волинському проходив собор противників унії, на якому був винесений протест проти поєднання православної і католицької церкви в Речі Посполитій. Протест був підписаний тодішнім архімандритом Києво-Печерської лаври Никифором Туром і архімандритом ліщинським Єлисеєм Плетенецьким. У вересні 1599 р. обраний архімандритом Києво-Печерської лаври після смерті її попереднього архімандрита, Никифора Тура. Обрання Плетенецького, креатури князя - воєводи київського Василя-Костянтина Острозького і козаків, проходило в умовах гострої конкуренції з висуванцем короля Іпатієм Потієм, котрий на той момент уже був митрополитом київським. Аби убезпечити надалі Києво-Печерську Лавру від претензій Іпатія Потія, Єлисей Плетенецький добився для неї ставропігії, тобто безпосереднього підпорядкування патріарху константинопольському, а не місцевій церковній владі (щоправда, король Сигізмунд III ще в 1603 році на вимогу руських послів сейму відділив Лавру від київської митрополії). Після смерті Іпатія Потія (18 липня 1613 р.) Єлисей Плетенецький за допомогою козаків Петра Сагайдачного силою повернув Лаврі маєтності, забрані королем Сигізмундом III на користь київської греко-католицької митрополії ще за життя Потієвого попередника - Михайла Рагози. В 1615 році за наказом Єлисея Плетенецького в Києво-Печерській лаврі була побудована друкарня. Обладнання для неї було закуплене у львівського єпископа Гедеона Балабана і його сина Федора, котрі до того тримали свою друкарню в Стрятині. В лаврській типографії почали друкуватися не лише церковні, але й світські книги. Виходили вони староруською книжною мовою, польською і латиною. З моменту заснування друкарні й до смерті архімандрита лаврська друкарня видала 11 книжок. Серед них були не лише церковні книги, але і полемічні, філософські твори. Для забезпечення друкарні папером за наказом Єлисея Плетенецького була зведена в Радомишлі (між 1612 і 1616 рр.) паперова фабрика (папірня) - перше в Центральній Україні підприємство подібного профілю. В 1620 р. Єлисей Плетенецький разом із Петром Сагайдачним намовив єрусалимського патріарха Феофана відновити скасовану королем Сигізмундом III православну ієрархію. Процедура відновлення православної ієрархії суперечила тодішньому законодавству Речі Посполитої, згідно з яким найвищих православних церковних ієрархів затверджував особисто король. Наказ Сигізмунда III заарештувати патріарха і учасників процесу відновлення не був виконаний. Феофана і новообраних архієпископів та митрополита (ним став член заснованого Плетенецьким «лаврського гуртка» - Іов Борецький) охороняли козаки, а Сигізмунду III йшлося про набір війська для протистояння Туреччині після нещасливої для Речі Посполитої Цецорської битви (1620). Перед смертю Єлисей Плетенецький прийняв схиму під іменем Єфимія. Помер він 29 жовтня 1624 року як ієросхимонах. Похований 17 лютого 1625 року у відреставрованому ним Свято-Успенському храмі Києво-Печерської ла-

ври поряд із надгробком литовського князя Скиргайла і княгині Євпраксії - сестри Володимира Мономаха. Поховання до нашого часу не збереглося.

⁶ *Копистенський Захарій* (? - 21.03.1627). Народився у Перемишлі в шляхетській родині. Здобув освіту у Львівській братській школі. Вільно володів грецькою і латинською мовами. В 1616 р. переїхав до Києва, вступив у Київське братство, де розвинув видавничу і полемічно-літературну діяльність. Того ж року він написав передмову до «Часослова» - першої книги, виданої 20 грудня 1616 Києво-Печерською друкарнею. 20 листопада 1624 року Захарія Копистенський був поставлений архімандритом Києво-Печерської Лаври. Копистенський - автор богословських трактатів: «Книга про віру єдину...» (1619-1621), «Книга про правдиву єдність православних християн» (1623), передмови до «Бесіди Івана Золотоустого» (1623) та «Номоканона» (1624), проповідей («На погреб Є. Плетенецького») тощо. Брав участь у полеміці з представниками інших християнських течій. Його найбільшим полемічним твором вважається «Палінодія, або книга оборони» (1621-1622), що була спрямована проти католицизму та унії і виражала ідею об'єднання Східної Європи під егідою православ'я.

⁷ *Земка Тарасій* (? - 13.09.1632). Освіту здобув у Львівській братській школі. В 1615 р. ієромонах Земка став працювати у Києво-Печерській лаврі у друкарні Балабанів, придбаної Єлисеєм Плетенецьким. До Києва він перебрався разом із активістами балабанівського гуртка (брати Беринди і Гавриїл Дорофієвич), що існував при Львівській братській школі. У 1616 р. став членом Київського братства. На 1624-1631 рр. припадає розквіт видавничої роботи Тарасія Земки, що засвідчено його підписами. Він виступав як перекладач, редактор, автор передмов, віршів. З 1627 р. Земка був ігуменом Братського Богоявленського монастиря. Брав участь у заснуванні Києво-Могилянської школи, що виросла в Києво-Могилянську колегію, був одним із її ректорів.

⁸ *Зизаній Лаврентій Іванович (Зизаній-Тустановський)* (справжнє прізвище - Кукіль, у перекладі грец. мовою - Зизаній). Викладав церковнослов'янську й грецьку мови до 1592 р. - у Львівській, у 1592-1596 рр. - Берестейській, в 1596-1597 рр. - Віленській братських школах. Протягом 1597-1600 рр. був домашнім учителем у родині князя Богдана Івановича Соломирецького в його маєтку біля Мінська, 1600-1602 рр. - князя Олександра Костянтиновича Острозького (м. Ярослав Галицький). В 20-х рр. 17 ст. на запрошення архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького приїхав до Києва, брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав з грецької мови на церковнослов'янську, займався проповідницькою діяльністю. Уклав руською мовою «Катехізіс» (вид. 1627), полемічний трактат з критикою засад католицизму й протестантизму. В «Катехізісі» Зизаній маніфестував свої раціоналістичні та гуманістичні погляди, зокрема, пояснення багатьох явищ природними причинами та критику окультних наук, зокрема, астрології; ставив під сумнів догмат про єдиносущність Трійці й обґрунтував тезу про свободу волі людини, здатної «самовластно» робити вибір між добром та злом. помер у 1628 р., ймовірно, у м. Корці.

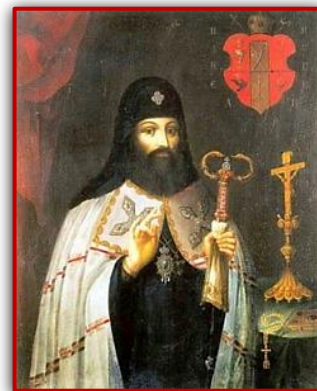
⁹ Беринда Памво (між 50-70-ми р. 17 ст. – 23.07.1632). Народився на Прикарпатті у Єзуполі. У 1597-1605 рр. працював у Стрятинській та Крилоській друкарнях (тепер Івано-Франківська область). Активний діяч Львівського братства, працював у братських друкарні і школі (1613–1619), у Львові (до 1613) постригся в ченці і змінив ім'я Павло на Памво. В 1616 р. його запрошено до Києва для участі у підготовці видання книги «Анфологіон» (автор передмови). Восени 1619 р. разом із сином Лукашем та Степаном Бериндою (ймовірно, братом) переїхав до Києва і назавжди оселився в Києво-Печерській лаврі. Був головним друкарем, редактором і перекладачем у Києво-Печерській друкарні. У 1620 р. дістав звання «протосингела» («головного»), а згодом став «архітипографом», тобто завідувачем друкарні. Найвизначніша праця Беринди - друкований український словник «Лексіконъ славеноросскій альбо Имень тлькованіє» (1627). Перевиданий у Кутейні (біля Орші, 1653) з передмовою І.Трусевича. В ньому близько 7 тисяч слів - загальних та власних назв переважно тогочасної церковнослов'янської мови з перекладом та тлумаченням їх українською літературною мовою початку 17 століття. Памво Беринда був високоосвіченою людиною: знав церковнослов'янську, грецьку, латинську і польську мови. Похований у Києво-Печерській лаврі.

МОГИЛА ПЕТРО (1596-1647)

церковний і просвітний діяч, письменник, митрополит Київський і Галицький, засновник Києво-Могилянської академії

П*етро Могила* народився в аристократичній валасько-молдавській православній родині Мовил. Значення цього слова не тільки співзвучно, але й за змістом відповідає українському «могила», що означає високий надмогильний курган. Його батько Симеон у 1601- 1606 рр. був князем придунайської Валахії, а потім займав престол Молдавського князівства. Ця родина давно породичалась зі знатними польськими й українськими князівськими династіями Потоцьких, Вишневецьких, Корецьких та ін. Будучи прихильником православ'я, старший Могила матеріально підтримував Львівське братство. У той час Валахія й Молдавія були васалами Османської імперії. Турки не дуже пригноблювали православну церкву, однак ревно стежили за лояльністю місцевих правителів.

*Петро Могила
(1596-1647)*

Після загибелі батька у 1607 р. Петро з матір'ю змушений був тікати до Польщі. Молодого княжича віддали на навчання у Львівську братську школу, яку колись так щедро обдаровував його батько. По закінченню школи близько 1612 р. Петро відправився продовжувати навчання в університетах Польщі, Франції й інших країн. Після повернення до Польсько-Литовської держави, високоосвічений, енергійний і честолюбний Могила став офіцером королівських військ і, незважаючи на православне віросповідання, виявився під заступництвом коронного гетьмана Жолкевського. Він мріяв про військову славу й брав участь у жорстоких боях з турками на Цецорських полях у 1620 р. і під Хотином в 1621 р. Саме в боях під Хотином Петро Могила зблизився з **Петром Сагайдачним** (с. 61) й іншими козацькими провідниками, незабаром тісні відносини в нього склалися й з відновленою православною ієрархією Київської митрополії на чолі з **Іовом Борецьким** (с. 65).

Починаючи з 1622 р. Могила придбав у Києві та його околицях кілька маєтків з явним наміром пов'язати своє подальше життя з цим прадавнім центром православ'я. Під впливом Борецького Петро Могила зненацька для своїх друзів у тридцятирічному віці прийняв чернецтво і вже в 1627 р. був обраний архімандритом Києво-Печерської лаври. Наприкінці того ж року кандидатуру Могили затвердив і король Сигізмунд III. Відтоді Петро Могила став однією з провідних фігур церковного, політичного й культурного життя України. Він розгорнув широку видавничу діяльність лаврської друкарні й організував осуд українсько-білоруським духівництвом «Апології» **Мелетія Смотрицького** (с. 57) за його спробу компромісу з католицизмом. У православному середовищі Могила

виступав лідером тих, хто розумів необхідність відновлення православ'я, однак без принципових поступок папському престолу.

В 1631 г. турботами Петра Могили при Лаврі, за зразком єзуїтських колеґіумів, була створена православна школа. Сам архімандрит так визначав завдання цієї школи: «аби тільки молодь у справжній побожності, у звичаях добрих і в науках вільних навчена була». Петро Могила заздалегідь потурбувався про досвідчених викладачів. Підібравши групу здібних молодих людей, він власними коштами відправив їх на навчання за кордон. Провідними вчителями лаврської школи, яка вже у перший рік своєї роботи мала більше сотні учнів, були вихованці Київської братської школи - поет і професор риторики *Софроній Почаський*¹, а також запрошені в Київ відомі львівські вчені *Сильвестр Косів*², *Ісайя Трохимович-Козловський*³, *Атанасій Кальнофойський*⁴ та ін. Важливу роль для подальшого розвитку української культури мало залучення Петром Могилою до науково-просвітницької діяльності *Інокентія Гізеля* (с. 81), який прийняв у лаврі чернечий постриг.

Створення Могилою лаврської школи паралельно зі школою братською (у Києві на Подолі) відбивало непросту ситуацію, яка склалася в українському православ'ї після смерті у 1631 р. митрополита Іова Борецького. В останні роки його життя загострилися відносини між двома таборами в церкві: консервативним, що принципово не сприймав ніяких нововведень, і ліберального, що розумів необхідність поширення освіти європейського зразка. Суперництво загрожувало перекинутися й на підлеглі їм школи (братську й лаврську). Щоб не допустити цього, київське братство звернулося до Петра Могили з пропозицією щодо об'єднання шкіл на базі братської, але з визнанням архімандрита Печерського монастиря її «довічним охоронцем і наставником». За об'єднання шкіл рішуче виступав й митрополит *Ісайя Копинський*⁵, а також тодішній гетьман Запорізької Січі Іван Петрижицький. Останній в «Листі військовому» у березні 1632 р. просив про це лаврського архімандрита, обіцяючи з боку запорізьких козаків «твердо захищати» об'єднану колеґію.

Ідучи назустріч київським братчикам і запорізьким козакам, Петро Могила влітку 1632 р. здійснив об'єднання лаврської й києво-подільської шкіл у Києво-Могилянську колеґію. Перебувала колеґія в центрі Подолу, у той час найбільш густонаселеного району Києва, при Братському Богоявленському монастирі. Першим її ректором був призначений Ісайя Трохимович-Козловський, а префектом (заступником ректора) - Сильвестр Косів. При Братському монастирі були зведені навчальні споруди й сирітський будинок. У колеґії навчалися 11 років за трьома рівнями: нижчому (4 роки), середньому (3 роки) і вищому (4 роки). Основними академічними авторитетами, відповідно до неосхоластичної орієнтації навчальних закладів католицьких країн того часу, були Аристотель і Фома Аквінський. Латину учні досконало опановували ще в початкових класах, оскільки далі навчання велося латинською мовою. Тут вивчали також церковнослов'янський, грецьку, польську й тодішню книжкову староукраїнську – «руську» мови, а також традиційні для західноєвропейської освітньої системи «сім

*Каплиця св. Миколи на місці Десятинної церкви
(Г.Т. Корчак-Новицький, 1888)*

вільних наук», які ділилися на «тривіум» (граматика, поезика й риторика) і «квадріум» (арифметика, геометрія, філософія й музика). У неофіційних документах вищі польські чиновники часто називали Києво-Могилянську колегію академією. Але, на відміну від католицьких академій, ця колегія не

мала дозволу на викладання теології, що було необхідно для офіційного визнання її в якості такої. Польська влада рішуче, хоча й без особливого успіху, перешкоджала розвитку православного богослов'я на українсько-білоруських землях. Але фактично богослов'я викладалося в братській школі ще з часу її створення Іовом Борецьким. У рамках філософських курсів богословські дисципліни викладалися й у створеній Петром Могилою колегії. Однак офіційну заборону на викладання теологічних курсів формально не було подолано.

Як і західні університети, Києво-Могилянська колегія виступала в ролі засновника й куратора середніх (братських) шкіл в інших містах України. Так, в 1636 р. Могила благословив школу, створену Кременецьким братством, в 1638 р. - школу у Вінниці, а в наступному році - у містечку Гощі на Волині. З його ініціативи Слов'яно-греко-латинська академія була в 1640 р. заснована в Молдавії - у її тодішній столиці Ясах. Паралельно було якісно піднято рівень навчання в церковнопарафіяльних школах, відкритих майже при кожному храмі. Завдяки цій кропіткій роботі до середини 17 ст., за свідченнями іноземних мандрівників, в Україні («країні козаків») практично всі чоловіки й більшість жінок були грамотними.

В 1632 р. між Ісаєю Копинським і Петром Могилою розгорнулася боротьба за верховенство в Київській митрополії. Більш обережному й розважливому, до того ж з впливовими друзями у Варшаві, молдавському княжичеві вдалося у ній перемогти. Вирішальну роль відіграла підтримка патріарха Константинопольського. Перехід митрополії під керування Петра Могили означав поразку консервативних сил в українському православному середовищі. Перемога дісталася освіченим, раціонально мислячим і ліберально налаштованим стосовно західної культури силам, що згуртувалися раніше в Києві навколо *Єлисея Плетенецького*⁶ та Іова Борецького. Використовуючи благоприємні політичні обставини й свої особисті зв'язки, Могила зміг добитися офіційного визнання сеймом, вищим законодавчим органом Речі Посполитої, Київської митрополії у всій її канонічній повноті. 1 листопада 1632 р. король підписав так звані «Статті заспокоєння народу руського». Православні були юридично зрівняні в правах з уніатами й католиками. Для українського духовництва, шляхти, міщанства й козацтва, а також особисто для митрополита це було великою перемогою. Од-

нак католицька знать, що заправляла на сеймі, так само як і практично ніким не контрольована на місцях шляхта, налаштована на збереження своїх привілеїв, фактично блокувала проведення в життя королівських указів. В остаточному підсумку це й привело до української національної революції 1648 р., яка стала «початком кінця» Речі Посполитої.

З приходом на митрополичу кафедру Петра Могили в історії українсько-білоруського православ'я й самого Києва почалася нова пора. Цей сильний і обачний лідер з'явився на культурному обрії України в той період, коли за підтримки Сигізмунда III і Владислава IV⁷ розгорнулися інтенсивні пошуки компромісу між уніатами й православними. Могила рішуче виступав проти визнання верховенства Рима. Однак це не заважало йому не гірше за Мелетія Смотрицького розуміти необхідність корінної реорганізації життя східної церкви, підвищення в ній дисципліни й підняття її освітнього рівня й престижу.

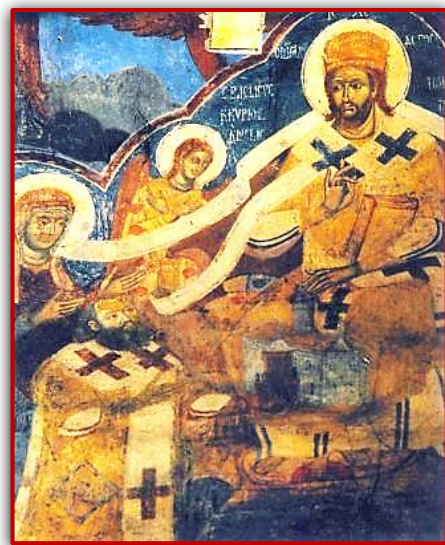
Петро Могила як митрополит узявся за повернення православним їхніх прадавніх святинь і розгорнув у Києві широкі архітектурно-відбудовні роботи. В 1633 р. він добився королівського указу, згідно з яким уніатський єпископ був змушений передати православним Софійський собор, що знову став кафедральним храмом міста. При цьому Могила приділяв значної уваги пошукам, розкопкам і відновленню прадавніх святинь Києва. Насамперед це стосується Десятинної церкви, що стояла в руїнах з часів Батия. У фундаменті цього храму їм були знайдені уламки мармурових саркофагів. Розчистивши територію, яку раніше займала Десятинна церква, митрополит приблизно у 1635 р. спорудив тут невелику каплицю на честь святого Миколи (якому колись було присвячено

Софійська площа у Києві (А. Ван Вестерфельд, 1651)

один з бокових вітарів цього храму). Завдяки зусиллям Петра Могили усі основні храми й монастирі Києва давньоруського часу знову опинилися в руках православних і були капітально відремонтовані й оновлені.

Петро Могила значну увагу приділяв розробці й оформленню православної догматики, спираючись на методи, що використовувалися католицькою церквою в епоху Контрреформації. Плодами цієї кропіткої роботи стали численні полемічні і фундаментальні богословські твори митрополита, видані друкарнею Києво-Печерської лаври. Серед них найбільше значення мали «Євхаристіон» (1632), «Анфологія, сіреч молитви й повчання душеполезная» (1636), «Літос» (1644), «Короткий катехізіс» (1645), а також опублікований незадовго до смерті автора його новий «Євхаристіон» (1646), або «Великий требник», у якому були впорядковані, узгоджені й нормативно оформлені догмати та обряди православної церкви. На скликаному у вересні 1640 р. в Софійському храмі помісному соборі були прийняті в основних моментах концептуальні позиції оновленого православного богослов'я. Представлений митрополитом «Катехізіс», або «Православне сповідання віри», було відіслано в Константинополь: з Києва виїшов догматичний текст, що представляв православну віру відповідно до духовних та інтелектуальних запитів початку Нового часу європейської історії. В березні 1643 р. його положення були затверджені патріархами Константинопольським, Александрійським, Антиохійським й Іерусалимським. Фундаментальні праці Петра Могили, як безпосередньо, так і через роботи його послідовників київських учених **Інокентія Гізеля** (с. 81), **Стефана Яворського** (с. 111) й **Феофана Прокоповича** (с. 115), заклали основу богословської освіти в Україні, царстві Московському й Російській імперії. Самому митрополитові була близька ідея зближення Східної й Західної церков, навіть їх об'єднання на конфедеративних засадах (при визнанні Києва церковним центром, рівним Риму й Константинополю, як у свій час пропонував Мелетій Смотрицький, і закріплення за його духовним главою звання патріарха). Помер Петро Могила 31 грудня 1646 р. (10 січня 1647 р.).

Дар Петра Могили (фрагмент фрески з церкви Спаса на Берестові, 1643)

ПРИМІТКУ

¹ *Почаський Софроній (світське ім'я Стефан)* - український письменник, громадський і церковний діяч, представник давньої української літератури. Навчався у 1620-их роках в Київській братській школі, потім, можливо, здобував освіту за кордоном. Викладав у лаврській школі. Був ректором Києво-Могилянської колегії й ігуменом Братського монастиря. Згодом переселився у

Молдавію, де був ігуменом Трьохсвятительського монастиря в Яссах (1642). Заснував тут академію. Автор поетичної книги «Евхаристиріон, або Вдячність», присвяченої Петру Могилі (1632).

² *Косів (Косов) Сильвєстр* (?- 13.04.1657) - український письменник і церковний діяч, православний Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі. Активний противник унії Гетьманської України та царства Московського у 1654 р. Разом із Петром Могилою брав участь у створенні Києво-Могилянського колегіуму.

³ *Ісайя (в миру Трофімович-Козловський)* (?- 1651). Православний церковний діяч, письменник, педагог, співробітник Петра Могили, перший ігумен Братського Київського монастиря (1633-1638). Вчився в Західній Європі. У червні 1631 р. запрошений Петром Могилою зі Львова, де він був учителем Львівської братської школи, зайняти місце професора в новозаснованій Лаврській колегії. В 1633 році їздив у Константинополь за патріаршим благословенням на присвяту в митрополити Петра Могили. З відкриттям Києво-Могилянської колегії при Братському Богоявленському монастирі, став в 1638 р. першим її ректором; у той же час він був ігуменом Пустино-Миколаївського монастиря. Став найбільш діяльним помічником Петра Могили в його просвітницькій діяльності. Особливо важливу роль відіграв він у роботі Київського помісного собору 1640 року. 9 вересня 1640 р., після спеціальної промови, представив собору «Православне сповідання віри» Петра Могили, а 15 вересня того ж року цей собор визнав його першим серед руських православних доктором богослов'я.

⁴ *Кальнофойський Атанасій* (?- після 1638). Походив з української православної шляхти, уродженець Галичини. Його батьком, очевидно, був Гаврило (Габріель) Кальнофойський, благодійник Києво-Печерської лаври. За однією з версій, Атанасій навчався у Києво-Братській школі, за іншою - в Західній Європі, знав польську, латинську, церковнослов'янську, можливо, й грецьку мови. Завдяки зусиллям Єлисея Плетенецького, архімандрита Києво-Печерської лаври, саме у цьому монастирі Атанасій прийняв чернечий постриг і служив. Був сподвижником Петра Могили та Сильвестра Косова, з якими чимало здійснив для розбудови Лаври, підняття її ролі як центру православного життя, освіти й культури. Написав і видав у Києво-Печерській друкарні польськомовний твір «Тератургіма» (1638) - своєрідне продовження «Патерикона» (1635) Сильвестра Косова. У «Тератургімі» подано опис Києво-Печерської лаври, мощів святих, які лежать у Ближніх і Дальніх печерах, з відповідним планом. Наведено унікальні надмогильні написи й епітафії, які стосуються видатних осіб, похованих у Лаврі - князів, гетьманів, діячів православної церкви, є важливі дані з історії Києва і взагалі України. При написанні свого твору Атанасій Кальнофойський використав «Повість минулих літ», польські хроніки, Патерик Києво-Печерський тощо, а також особисті спогади, враження очевидців. Автор підкреслював зв'язок між Київською Руссю та сучасною йому Україною, водночас насторожено сприймав національно-визвольний рух українського народу, очолюваний козаками.

Сучасні науковці оцінюють «Тератургіму» як визначну пам'ятку українського літературного бароко.

⁵ *Копинський (Копинський-Борисович) Іса́я* (?- 05.10.1640). Походив з української шляхти. Народився у шляхетській родині в Підляшші (с. Копин, нині на території Польщі), по інших даних - у Галичині. Навчався у Львівській братській школі. Був монахом Києво-Печерської Лаври, згодом - ігуменом Межигірського Києво-Братського монастиря. На початку 17 ст. (до 1612–1614 рр.) на запрошення князя Михайла Вишневецького заснував Густинський Троїцький монастир (поблизу Прилук Чернігівської області), а в 1619 р. - Мгарський Спасо-Преображенський монастир (в с. Мгар Лубенського району Полтавської області). У 1615 р. став одним з організаторів Київської братської школи. В 1620 р. при відновленні православної Київської митрополії був висвячений патріархом Єрусалимським Феофаном на кафедрі Перемишльського і Самбірського православною єпископа. З 1628 р. був призначений архієпископом Смоленським і Чернігівським. Після смерті Іова Борецького (1631) обраний православним митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі. Після легалізації православної церкви у Речі Посполитій (1632) був відсторонений від митрополичої кафедри Петром Могилою. До 1635 р. перебував у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі, пізніше жив на Поліссі, підтримував зв'язки з монастирями Полтавщини. В кінці 30-х рр. 17 ст. Копинський, ставши противником церковної політики П. Могили, спрямованої на утвердження українського патріархату, виступав за перехід української церкви під юрисдикцію Московської Патріархії.

⁶ Див. біографію ***Іова Борецького*** (прим. 5 на с. 69).

⁷ *Владислав IV Ваза* (09.06.1595 – 20.05.1648) - правитель Речі Посполитої, король Польський, великий князь Литовський, великий князь Руський (1632-1648), великий князь Московський обраний (1610-1613) і титулярний (1610-1634). Син Сигізмунда III Вази й Анни Габсбург. В липні 1610 Владислав IV, будучи королевичем, був проголошений московським боярським урядом великим князем Московської держави під час польської інтервенції в Московії. Домагаючись московського престолу, вів (1617-1618) і (1632-1634) роках війни з Московським царством. В 1618 р. Владислав IV уклав з Московською державою Деулінське перемир'я. Брав участь у Хотинській битві 1621 р. проти Оттоманської імперії. Воював проти Швеції у 1626-1629 рр. У 1634 р. уклав з Московською державою Поляновський мирний договір, за умовами якого відмовлявся від домагань московського престолу, але під владою Польщі залишилася Сіверщина. Під час цієї війни Владислав почав програму модернізації армії Речі Посполитої, роблячи упор на вдосконалення піхоти і артилерії. Він часто був здатний переконати козаків виступити на його боці, важливу роль у ході воєнних дій Владислава щоразу відігравали козацькі війська під проводом гетьманів Петра Сагайдачного (1618) та Тимофія Орендаренка (1632-1634), що суттєво допомагали польському війську. У 1632 р. Владислав IV, прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні, видав, всупереч позиції магнатів

у сеймі, так звані «Статті для заспокоєння руського народу». У цих «Статтях» було узаконено існування на території України двох українських митрополій - православної і греко-католицької, першу з яких після укладення Берестейської унії 1596 р. польська влада трактувала як незаконну. У травні 1635 р. король запросив козацьку флотилію з 30 чайок під проводом Костянтина Вовка на Балтійське море для участі у польсько-шведському військовому конфлікті. За Владислава IV для контролю за військовим і політичним життям Запоріжжя на правому березі Дніпра за проектом французького інженера, архітектора Гійома Левассера де Боплана було збудовано Кодацьку фортецю, захоплену 13-14 серпня 1635 р. козацьким загоном під проводом гетьмана Івана Сулими. Під час правління Володислава IV відбулися повстання Павлюка (1637) та Острянина (1638). В 1646 р. Владислав IV, готуючись до війни з Туреччиною, вів таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був Богдан Хмельницький. Владислав помер у травні 1648 р. через рік після смерті свого сина Сигізмунда Казимира, на початку національно-визвольної війни Хмельницького та Шведського Потопу. Король не залишив спадкоємців. Трон Речі Посполитої успадкував його зведений брат і кузен Ян II Казимир.

ВІД РЕЧІ ПОСТОЛИТІЇ ДО ЦАРСТВА МОСКОВСЬКОГО

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ

(1600-1683) історик, філософ, богослов, архімандрит
Києво-Печерської лаври

Гізель народився в Східній Пруссії в родині протестантів-кальвіністів близько 1600 р. та провів юність у Вільно. Тут були закладені основи його енциклопедичної освіченості. Проте вже змолоду в його душі відбувся глибокий релігійний злам. На початку 1620-х років Інокентій розірвав з кальвінізмом, втік на Волинь і, прийнявши православ'я, очолив там одну з братських шкіл. Відмова від світського життя при схильності до чернечої сумирності й занять філософсько-богословськими науками привела Гізеля до Києво-Печерського монастиря. У лаврі він прийняв чернецтво й цілком присвятив себе заняттям у відкритій її архімандритом, згодом митрополитом Київським, **Петром Могилою** (с. 73) бібліотеці.

*Інокентій Гізель
(1600-1683)*

В 1632 р. відбулося об'єднання Київської братської й Лаврської шкіл у Києво-Могилянську колегію. Курс філософії та риторики в ній викладав *Йосиф Кононович-Горбатський*¹ (ректор 1642-1645). Саме йому Інокентій Гізель і був зобов'язаний знайомством з основами філософії. Петро Могила, помітивши науково-філософські здібності Гізеля, направив його на Захід з метою вдосконалення освіти. Протягом кількох років Гізель поповнював свої знання в німецьких університетах. Після повернення в 1642 р., він був обраний професором філософії й викладав теоретичні курси.

Викладання філософії здійснювалося в Києво-Могилянській колегії за зразком тодішніх католицьких університетів. Воно явно відставало від бурхливого розвитку західноєвропейського природознавства 17 ст., однак викладання логіки й риторики було на високому рівні. Курси поділялися на дві частини: «трактати», тобто лекції, й диспути, які мали піднесений характер і часто нагадували словесний театр. В особі Інокентія Гізеля та його учня *Лазаря Барановича*² в Києві починають формуватися власні філософські традиції. В 1645 р. Гізель став ігуменом Братського монастиря й з 1646 р. - ректором Києво-Могилянської колегії. Разом із *Сильвестром Косовим*³ він був найближчим сподвижником Петра Могили в справі систематизації й концептуального офор-

*Богдан Зиновій
Хмельницький
(1595-1657)*

млення православного віровчення. Інокентій Гізель латинською мовою написав докладний «Повний курс філософії» (1645-1647).

Однак надходив час трагічних випробувань. У лютому 1647 р. помер Петро Могила, а через рік, обраний гетьманом Війська Запорізького, *Богдан Хмельницький*⁴ запалив полум'я жорстокої Визвольної війни, що охопила Україну за кілька місяців. На першому етапі війна мало торкнулася Києва. Одержавши блискучі перемоги над польськими військами й уклавши перемир'я, Хмельницький у грудні 1648 р. триумфально вступив у це прадавнє місто. Його мешканці на чолі з митрополитом Косовим і патріархом Ієрусалимським

Паісієм, що перебував на той момент у Києві, вийшли зустрічати переможця до руїн Золотих воріт. Тут під керівництвом свого ректора студенти Києво-Могилянської колегії вітали гетьмана «оваціями й декламаціями, як Мойсея, рятівника й визволителя народу від польської неволі, добрим знаком названого Богданом – «від Бога даного»».

В'їзд Богдана Хмельницького до Києва (М. Івасюк, кінець 19 ст.)

Наступні два з половиною роки в Києві ніщо не заважало розвитку філософської думки й церковного життя. В 1650 р., передавши ректорство колегіуму й, відповідно, ігуменство Братського монастиря своєму однокумцеві й молодшому другові, тридцяти п'ятирічному професорові поетики й риторики Лазарю Барановичу, Інокентій Гізель став ігуменом Кирилівського, а з 1652 р. - Миколаївського монастирів. Однак у червні 1651 р. війська гетьмана Богдана

**Олексій Михайлович
Романов (1629-1676)**

Хмельницького зазнали важкої поразки під Берестечком, а через місяць армія литовського гетьмана *Януша Радзивілла*⁵, зломивши опір козаків київського полку, зайняла напівпорожнє місто й піддала його разом з прилеглими монастирями нещадному пограбуванню.

Через кілька років, за умовами Переяславської угоди 1654 р., Київ з усією звільненою на той час від польської влади Україною перейшов під протекторат Московського царства. Зберігаючи міське самоврядування й привілеї згідно до магдебурзького права, Київ опинився під подвійною юрисдикцією гетьмана й царського воєводи. Для захисту міста від польсько-литовських військ уводився московський гарнізон. В результаті таких змін почалися непорозуміння. Необхідно було врегулювати відносини з царською владою. У липні 1654 р. Гізель прибув до царської ставки під Смоленськом. У якості ігумена Пустино-Нікольського монастиря він очолив посольство від духівництва, монастирів Києва і його околиць. Місія Інокентія Гізеля виявилася успішною. Цар *Олексій Михайлович*⁶ підтвердив усі права й привілеї українських православних монастирів і храмів. Спеціальною грамотою він заборонив своєму воєводі у Києві втручатися в справи духівництва, про що сповістив і Богдана Хмельницького.

В 1656 р. Гізель був обраний архімандритом Києво-Печерської лаври. На чолі цього монастиря він залишався до без малого три десятиліття. Тут, в багатій бібліотеці, він знаходив достатньо матеріалів для своєї творчої й коментаторської діяльності. Під його редакцією двічі, в 1661 і 1678 роках, перевидавався висхідний до часів Київської Русі «Києво-Печерський патерик». Тривала і філософська діяльність, що мала вже не стільки системно-дидактичний, скільки світоглядний зміст. Його підсумковим філософсько-теологічним твором стала видана у Лаврській друкарні в 1669 р. праця «Мир з Богом людини». При цьому Інокентій Гізель розділяв концепцію Миколи Коперника щодо центрального положення у Всесвіті Сонця, навколо якого разом з іншими планетами обертається й Земля. Він також розрізняв теологічне пізнання Бога через Священне Писання, віру, з одного боку, і науково-філософське пізнання природи, з іншого. Значну увагу приділяв він і питанням моралі, особливо у своїх пізніх працях. У ті ж роки ігумен київського Михайлівського монастиря *Феодосій Сафонович*⁷, спираючись на значні літописні матеріали й польські хроніки, написав докладну працю з вітчизняної історії, яка була доповнена, відредагована й видана Гізелем під назвою «Синопис» («Київський синопис») у Лаврській друкарні в 1674 р.

У Москві з 1660-х років виношувався план перепідпорядкування Київської митрополії й Києво-Печерської лаври з константинопольської до московської юрисдикції (що й було здійснено в 1686 р.). Однак українське духівництво категорично заперечувало проти цього. Гізель разом з ігуменом Братського монастиря Мефодієм заявили, що закриють ворота своїх обителів і з власної волі

не підкоряться надісланому з Москви митрополиту. Помер Інокентій Гізель 18 листопада 1683 р. і похований у Києво-Печерській лаврі.

ПРИМІТКИ

¹ *Кононович-Горбацький Йосиф* (?-1653). Після закінчення Замойської академії «для руської нації», створеної видатним польським політичним діячем канцлером Яном Замойським, читав курси риторики й діалектики (1635–1636), філософії (1639–1642) в Києво-Могилянському колегіумі, куди прибув зі Львова на запрошення Петра Могили. У 1642–1646 рр. був ректором колегіуму. Разом з Петром Могилою працював над «Требником» (1646), брав участь у створенні «Православного сповідання віри». Він разом з іншими київськими вченими представляв на Ясському (Молдова) православному соборі українську богословську науку. У період свого ректорства в Києво-Могилянському колегіумі (1642–1645) Йосиф Кононович-Горбацький виявив себе як сподвижник Петра Могили у справі виведення цього навчального закладу на рівень європейських університетів і як наполегливий організатор навчально-виховної роботи. Незважаючи на постанову сейму, якою обмежувалося викладання філософії її початковими розділами - діалектикою й логікою, курс вченого охоплював ще розділи фізики й метафізики. Його приклад наслідували й інші професори. Значний інтерес становить праця Йосифа Кононовича-Горбацького «Учення о школах», сповнена турботою про розвиток і поширення освіти в Україні. У 1646 р. Йосифа Кононовича-Горбацького було обрано ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, в 1650 р. затверджено королівським привілеєм на єпископа Білоруського. Похований просвітителю у Могильовському Спасо-Преображенському соборі.

² *Баранович Лазар* (у миру - Лука) (1616 – 13.09.1693). Існують припущення, що його батьківщиною була Чернігівщина. Навчався у школі Київського Братського Богоявленського монастиря. Остаточну освіту отримав у польських колегіях у Вільно і Каліші. З початку 1640-х років викладав у Києво-Могилянській колегії (з 1650 - її ректор й ігумен Братського училищного монастиря). Учнем Барановича був *Іван Мазена* (с. 89). У 1657, 1659-1661, 1670-1685 рр. він був місцєблюстителем Київської митрополичої кафедри. В церковних справах проводив політику орієнтації на Московську Патріархію, проте не погодився вийти з-під юрисдикції Константинопольського Патріарха і висвятитися на митрополита у Москві. Лазар Баранович мав значний вплив як на церковне, так і на суспільно-політичне життя Гетьманщини. Думка архієпископа враховувалась при виборі гетьманів, призначенні воєвод, наданні всіх духовних посад на Лівобережній Україні. Його, автора кількох богословських трактатів, книг поезій, проповідей шанувала й творча громадськість. Похований Лазар Баранович у Чернігівському Борисоглібському монастирі.

³ Див. біографію *Петра Могили* (прим. 2 на с. 78).

⁴ *Хмельницький Богдан* (06.01.1596 – 06.08.1657). Про життя Богдана Хмельницького до 1647 р. відомо дуже мало. Місцем його народження вважається Су-

ботів. Найпоширенішою є версія, що Богдан Хмельницький походив з руського шляхетського роду гербу Массальський. Свої листи 1648 р. Хмельницький підписував: Зеновій Богдан Хмельницький. Батько Богдана, чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, був на службі у коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича. 1620 року він брав участь у поході Станіслава Жолкевського на Молдавію й загинув у битві з татарами під Цецорою. Матір Богдана була козачкою і, найімовірніше, звалася Агафією. Припускають, що Богдан отримав початкову домашню освіту, а далі навчався в парафіяльній школі. Можливо, десь у 1609 р., на пропозицію гетьмана Жолкевського, батько віддав його до Львівської єзуїтської колегії. Там майбутній гетьман навчався п'ять-сім років, був добре обізнаний з всесвітньою історією, дістав добрі знання латинської мови, досконало володів польською мовою, а згодом навчився ще турецької, кримськотатарської і французької мов. Повернувшись на батьківщину, Хмельницький взяв участь у польсько-турецькій війні 1620–1621 років і потрапив у полон. Повернувшись до Суботова, він був зархований в реєстрове козацтво. Від 1622 по 1637 рік немає певних відомостей про життя і діяльність Хмельницького. Безперечне лише те, що вже в 1620-их роках Хмельницький служив у Чигиринському полку і брав участь у військових походах козаків проти татар і поляків. Біля 1625-1627 років Хмельницький одружився з Ганною Сомківною (козачкою з Переяслава) й заснував свою родину. Тоді ж він оселився на успадкованому від батька хуторі Суботові, біля Чигирини. З 1637 р. Хмельницький згадується серед вищої козацької старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар засвідчив капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 р. Восени 1638 р. Хмельницький був членом козацького посольства до короля Владислава IV. Польська ординація 1638 р. скасувала автономію Війська Запорізького й поставила Козаччину в безпосередню залежність від польської військової влади в Україні. Хмельницький втратив військове писарство (цей уряд був скасований) і став одним з сотників Чигиринського полку. Наступні роки Хмельницький присвятив своєму господарству на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселище й суміжні землі). Але самого господарства було замало для нього. В українській історіографії існує думка про те, що 1645 р. він, разом з козацьким загоном у 2 тисячі чоловік, був на службі французького уряду й, мабуть, брав участь в облозі Дюнкерка, де познайомився з визначним французьким полководцем - принцом Конде. Вже тоді Хмельницький був настільки відомим козацьким ватажком, що Владислав IV, готуючи військову коаліцію проти Туреччини, вдався до нього по допомогу Війська Запорізького. Польські можновладці в Україні, політичні противники короля Владислава, дивилися на Хмельницького з підозрою. Особливо вороже ставилися до нього власники Чигиринщини - Конєцпольські, коронний гетьман Станіслав і його син, коронний хорунжий Олександр. За допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті рахунки з Богданом Хмельницьким, вони вирішили позбавити його маєтку в Суботові. Чаплинський вчинив гвалтовий «заїзд» на Суботів (хоч Хмельницький мав на нього королів-

ський привілей з 1646), зруйнував економію й пограбував майно Хмельницького, а слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина Хмельницького. Серед цих турбот і тривог 1647 р. померла дружина Хмельницького, а в кінці того ж року О. Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити Богдана Хмельницького, якого врятувала лише допомога його друзів, зокрема полковника Кричевського, кума й однодумця Хмельницького. В кінці грудня 1647 р. Богдан Хмельницький та його старший син Тиміш з невеликим загоном козаків подався на Запоріжжя. 20 січня 1648 р. Хмельницький підійшов під Січ; 24 січня захопив усі човни і провіант; 25 січня заволодів фортецею, при цьому значна частина реєстровців перейшла на бік повстанців. Невдовзі його було обрано гетьманом. Перемоги Богдана Хмельницького 1648 р. у битві під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, облога Львова й Замостя дозволили звільнити від польської влади значну територію України. Тріумфальний в'їзд Хмельницького в Київ і зустріч його на Різдво 1648 р. як «пресвітлого володаря й князя Русі» із вищим православним духовенством, київською старшиною та єрусалимським патріархом Паїсієм свідчили про початок нової козацько-гетьманської держави. У своїй боротьбі проти Речі Посполитої Хмельницький створив три коаліції. Першою була українсько-кримсько-турецька коаліція (1647-1653). Вона допомогла Україні здобути значні успіхи, завершені Зборівською угодою 1649 р. Але, внаслідок трикратної зради кримського хана (Зборів - 1649, Берестечко - 1651, Жванець - 1653), й пасивності Туреччини, Хмельницькому не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Польщею. Друга коаліція, скерована також проти Польщі, - українсько-московська з царем Олексієм Михайловичем (1654-1656). Згідно до неї Україна ввійшла до складу Московської держави на конфедеративній основі. Частина вищого українського суспільства, козацька старшина, а також духівництво та київський митрополит не підтримали угоди й відмовилися присягати цареві. 1656 року російський цар підписав у Вільно договір між Московією та Польщею, без участі українських представників, і фактично зрадив переяславські домовленості. Третя антипольська коаліція (1656–1657) - союз між Україною, Швецією, Семигородом та іншими державами (Бранденбург, Молдавія, Валахія), - за планом Хмельницького, мала створити незалежну Руську державу (Велике князівство Руське) в межах цілої етнографічної території України та Білорусі під владою гетьмана й Війська Запорізького. Також у планах союзників була цілковита ліквідація польської держави. Однак військові невдачі та нереалізація дипломатичних планів Богдана Хмельницького прискорили його смерть. Він упокоївся 27 липня (6 серпня за новим стилем) 1657 р. в Чигирині і 25 серпня був похований в Суботові, в Іллінській церкві, яку сам збудував.

⁵ *Радзивілл Януш* (12.12.1612 – 31. 12. 1655). Навчався в університетах Лейпцига (Німеччина) та Лейдена (Голландія). Був прихильником кальвінізму, який поширював у своїх володіннях. У 1632 р. король Владислав IV Ваза призначив Радзивілла послом Речі Посполитої в Англії та Голландії. Після повернення на батьківщину брав участь у війнах з Туреччиною та Московським царством. 3

1646 р. - гетьман польний литовський. У роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького очолював шляхетські війська на землях Литви та Білорусі. Переміг українське військо 1649 р. під Лоєвом. У 1651 р. війська Радзивілла захопили Київ і вчинили жорстоку розправу над його жителями. У серпні 1654 р. він переміг вторгнення російських військ на річці Шкловці. У 1654 р. загопи Радзивілла зазнали поразки у боях проти об'єднаного українсько-московського війська. Під час Потопу виступив проти Польщі. Підтримував шведського короля Карла X Густава, гетьмана Богдана Хмельницького та інших союзників у боротьбі з королем Польщі Яном II Казимиром. У планах Януша було створення самостійної Литовського князівства з ним же самим на чолі. Але більша частина шляхти не підтримала його задуму і багато прихильників покинули його. Помер під час облоги Тикоціна польсько-литовськими військами.

⁶ *Олексій Михайлович Романов* (19.03.1629 – 29.01.1676) - другий московський цар (1645-1676) з династії Романових. За правління Олексія Михайловича державний устрій Московського царства став набирати характеру абсолютизму. Соборне уложення 1649 р. остаточно закріпачувало селян та розширювало права дворянства і купецтва. Церковна реформа патріарха Никона (1666) викликала розкол Московської церкви (поява «старообрядництва») та жорстоку церковно-релігійну боротьбу. Зовнішня політика Московського царства за Олексія Михайловича відзначалась активною експансією щодо сусідніх народів та країн. В 1654 р. був укладений Переяславський договір з Україною. Порушуючи умови договору, ще за життя Богдана Хмельницького царський уряд намагався здійснити ряд заходів, спрямованих на обмеження державних прав України. В 1654-1656 і 1660-1667 роках велася війна з Польщею. Зайнявши за допомогою козацьких полків всю Білорусію і Литву, цар припинив далші воєнні дії, які мали завершитись повним вигнанням польської шляхти з українських земель. Сподіваючись стати королем Речі Посполитої і нехтуючи інтересами України, він уклав Віленське перемир'я 1656 р. В результаті Андрусівського перемир'я 1667 р. та «Вічного миру» 1686 р., Польща й Московія розділили між собою Україну по Дніпру, Київ дістався Москві. Війна зі Швецією (1656-1658) за вихід до Балтійського моря закінчилася невдачею.

⁷ *Сафонович Феодосій* (? - 1677). Про нього відомо, що для вдосконалення в науках він, за звичаєм свого часу, їздив вчитись на Захід, у закордонні школи й університети. Після повернення в 1649 р. став наставником юнацтва в Києво-Братському колегіумі, в 1653-1655 роках - намісником Києво-Братського монастиря й з 1655 р. - ігуменом Київського Михайлівського монастиря, де й помер в 1676 році. Учена діяльність Феодосія Сафоновича була титанічною. Найголовніший його вчена праця це «Хроніка з літописців стародавніх, з святого Нестора Печерського й інших, також з хронік Польських про Русь, отколь Русь почалася й про перших князів руських і по них наступних князів і про їхні справи, зібрана працею ієромонаха Феодосія Сафоновича, ігумена монастиря Михайлівського Золотоверхого Київського, долі від створення світу 7180, а від

Різдва Христова 1672». Хоча й видно, що Сафонович прагнув написати повну хроніку землі Руської, але за браком рукописів, що відносились до північних земель Русі, обмежився тільки сказаннями про західну Русь, переважно про князівство Галицьке. Хроніка доведена їм до 1292 року і стала джерелом для багатьох наступних історичних творів.

ВІД ЦАРСТВА МОСКОВСЬКОГО ДО ІМПЕРІЇ РОСІЙСЬКОЇ

МАЗЕПА ІВАН СПЕПАНОВИЧ

(1639-1709) суспільно-політичний діяч, воєначальник,
дипломат, гетьман України, князь

Іван Степанович Мазепа (1639 - 1709). Вірогідні портрети

Іван Мазепа походив зі знатного українського шляхетського роду Мазеп-Колединських, відомого з першої половини 16 ст. Один з його предків у 1544 р. одержав у володіння хутір Кам'янець під Білою Церквою, що досить швидко розрісся у село, за яким закріпилася назва Мазепинці. Тут, у родовому маєтку, 20 березня 1639 року народився майбутній гетьман.

Його батько, православний шляхтич Степан-Адам Мазепа, був людиною високоосвіченою. Він брав активну участь у Визвольній війні під керівництвом Богдана Хмельницького¹, до якого був досить близьким. Але за духом, та й за віком, більше взаєморозуміння він знаходив з Іваном Виговським². В 1654 році С.-А. Мазепа став отаманом білоцерківського козацтва, але промосковських настроїв не розділяв. Після обрання гетьманом І. Виговського Степан Мазепа за його дорученням відправився до Варшави для переговорів з королем Яном II Казимиром³, що закінчилися підписанням Гадяцької угоди. С.-А. Мазепа залишався прихильником польської орієнтації, що переважала серед козацької старшини Правобережжя. Помер він у 1665 році.

Мати Івана Мазепа, Марина, високоосвічена жінка з українського шляхетського роду Мокієвських, пережила чоловіка на сорок років. Овдовівши, вона присвятила своє життя ревному служінню православної церкви, прийнявши чернецтво під іменем Марії Магдалини, і в 1686-1707 рр. стала ігуменею жіночого Печерського Вознесенського монастиря, що розташовувався напроти головного входу до Києво-Печерської лаври.

Молоді роки Івана Мазепи припали на час Визвольної війни українського народу. У цей час він навчався в Києво-Могилянській колегії. З'явившись з батьком у Варшаві, юнак одразу привернув до себе увагу Яна Казимира й незабаром став його «покоєвиком» (пажем), одночасно продовжуючи навчання в єзуїтській колегії польської столиці. Для завершення вищої освіти король направив його на Захід, і майбутній гетьман протягом трьох років слухав курси в кращих університетах Німеччини, Італії, Франції й Нідерландів. Після повернення до Варшави перед Іваном Мазепою відкривалися блискучі перспективи придворної кар'єри. У складній міжнародній обстановці початку 60-х рр. 17 ст. він неодноразово виконував секретні й делікатні дипломатичні доручення короля в різних державах Європи.

*Ян II Казимир Ваза
(1609-1672)*

Тонкий розрахунок, побудований на розумінні егоїстичних інтересів і прекрасному знанні психології гравців, уміло сплетена інтрига стають невід'ємними рисами його подальшої поведінки. У цьому Мазепа не мав собі рівних не тільки серед українських гетьманів, але й у колах політиків більшості європейських столиць. Зовні привабливий і блискуче освічений, сміливий і дотепний, він мав завидний успіх у жінок. Своїми зв'язками молодих років він неодноразово користувався для досягнення особистих цілей до самої старості.

Такі особливості характеру і вдачі Івана провокували сутички з польськими шляхтичами. Після однієї з них, коли справа дійшла до шабельного бою й кровопролиття, Ян Казимир був змушений вислати його з Варшави. З польської столиці в 1663 році Мазепа переїхав на Волинь. Але й там йому довелося пережити скандальну історію. Неподалік від маєтку матері, де він тимчасово улаштувався, простяглися володіння старого магната Фальбовського, з молодого дружиною якого у варшавського чепуруна незабаром зав'язався палкий роман. Обдурений чоловік із загоном своїх людей підстеріг Івана. Слуга повідомив, що бранець у дружини магната бував уже стільки разів, скільки в нього «волосся на голові». Розлютований Фальбовський наказав роздягти Мазепу і прив'язати обличчям до хвоста коня. Скакун одержав кілька ударів нагаєм, а з пістолетів Фальбовський прострелив йому вухо. Очманіла від болю тварина понеслася через густий ліс. І лише через кілька днів змученого ловеласа в напівнепритомному стані знайшли місцеві жителі, відв'язали від коня й підлікували.

Ця історія поставила хрест на подальшій кар'єрі в Польщі. Іван Мазепа попрямував до козацького Придніпров'я, де після смерті батька успадкував почесне звання чернігівського підчашого. У цей час, після падіння Виговського й недовгого гетьманства *Юрія Хмельницького*⁴, в Україні розгорілася запекла боротьба за владу між групами козацької старшини, що дотримувалися пропольської (переважно на Правобережжі) і промосковської (головним чином, на Лівобережжі) орієнтації. Спочатку Мазепа, пов'язаний родовим коріннями і знайомствами з правобережним козацтвом і польськими знатними родинами, ви-

**Петро Дорофійович
Дорошенко
(1627-1698)**

явився в оточенні гетьмана *Павла Тетері*⁵. Однак ганебна втеча в Польщу гетьмана, що прихопив військові символи й скарбницю, а також самовільне підписання ним Андрусівської мирної угоди про розділ України по Дніпрові між Польщею й Московським царством, викликали розкол у таборі колишніх прихильників Тетері. Одні, зберігаючи вірність Варшаві, пішли за уманським полковником Ханенком, інші, у тому числі й Іван Мазепа, пристали до обраного гетьманом *Петра Дорошенка*⁶, який, ствердившись у Чигирині, обрав курс на відтворення козацької України як незалежної від Польщі й Росії держави. Тоді, уже в тридцятирічному віці, він одружився на дочці генерального обозного Семена Половця Ганні, удові білоцерківського полковника Самуїла Фридрикевича.

У Чигирині Мазепу призначили «ротмістром надвірної корогви» (командиром особистої гетьманської гвардії), а незабаром він зайняв одну з вищих у козацькому війську посад - генерального осавула. Виявившись між двох вогнів, Дорошенко пішов на союз з Османською імперією. Іван Мазепа командував козацькими полками під час походу на Кам'янець-Подільський і Львів у 1672 році. Але основною його справою була дипломатія. Від імені Петра Дорошенка він очолював посольства до кримського хана Селім-Гирея в 1673 р. й лівобережного гетьмана *Івана Самойловича*⁷ на початку 1674 р. Під час поїздки на Лівобережжя Івану Мазепі вдалося зав'язати гарні стосунки з тамтешніми промосковським гетьманом і старшиною, що дуже допомогло йому вже через кілька місяців.

Улітку 1674 року Мазепа на чолі чергового посольства відправився в Крим і Туреччину, але по дорозі був перехоплений запорізькими козаками *Івана Сірка*⁸, рішуче налаштованими проти зближення з ханом і султаном. Вони видали Мазепу Самойловичу, до якого той незабаром ввійшов у повну довіру. В ході розпочатого у його справі слідства Івану Мазепі вдалося заручитися

**Іван Самійлович Са-
мойлович (1630-1690)**

симпатіями боярина *Матвєєва*⁹. Боярин відіслав Мазепу до царя *Олексія Михайловича*¹⁰, і той також був зачарований ним. Цар навіть дозволив йому повернутися до Чигирини, однак Мазепа, розуміючи безнадійність становища Дорошенка, залишився з Самойловичем. Розрахунки й політичне чуття не підвели Івана Мазепу. При Самойловичі він теж займався дипломатичною роботою, уміло використовуючи свої великі пізнання й особисті зв'язки. Тепер він став частим гостем у Кремлі. Разом з Іваном Самойловичем і *Григорієм Ромодановським*¹¹ Мазепа брав участь у маневрах козацько-московських військ на лівому березі Дніпра під час турецьких Чигиринських походів 1677 і 1678 років.

Міцно пов'язавши своє життя з Лівобережною Україною, він не забував про своє матеріальне благополуччя, одержуючи від гетьмана й царського двору маєтки на Лівобережжі й у прилеглих областях Московського царства. Така спритність у справах швидко перетворила його на одного з найбагатших людей України, дозволяючи використовувати особисті кошти для демонстративної добродійності й подарунків впливовим державним особам. Незабаром сталося падіння Самойловича (до чого, за не підтвердженими документально чутками, Іван Мазепа мав безпосереднє відношення). Перед Мазепою, що користувався повною довірою Москви, відкривалися нові перспективи. Поширивши в роки правління Івана Самойловича вплив на козацьку старшину й користуючись підтримкою царського уряду, він забезпечив своє обрання на гетьманство на козацькій раді 25 липня 1687 року. У той же день новообраний гетьман підписав з московськими послами нову угоду, так звані Коломацькі статті. У цілому, вони повторювали Глухівські статті 1669 р. з доповненнями, внесеними в період гетьманства Самойловича. Козацький реєстр визначався в 30 тис., гетьман не міг знімати полковників без відповідного царського указу, йому заборонялося підтримувати самостійні дипломатичні зв'язки з іншими державами, у головних містах України залишалися царські гарнізони. При цьому Коломацький договір уперше ставив за обов'язок українського уряду «народ малоросійський усякими заходами й способами з великоросійським народом з'єднувати й у нерозривну й міцну згоду приводити союзом й іншою поведінкою».

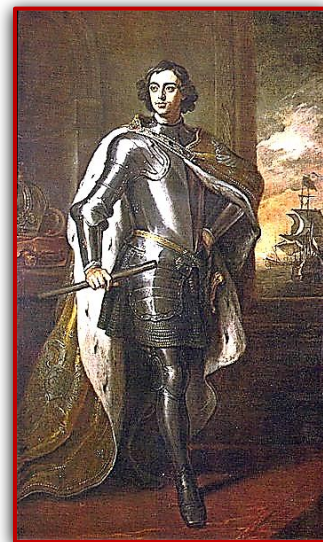
З утвердженням на престолі в Москві *Петра Олексійовича*¹² Мазепа нічого не втратив. Приваблюючи молодого царя своєю освіченістю, «європейськістю» і широтою політичного світобачення, він швидко ввійшов у довіру до все-російського самодержця, допомагаючи йому слушними порадами й забезпечуючи стабільність на всьому просторі від Дніпра до Дону. Під командуванням Мазепа українські полки брали участь у Кримському поході 1689 р., оволодінні Казикерменом в 1695-му, облозі й узятті Азова в 1696-му, наступних потім Азовських походах другої половини 1690-х років. Бездоганно виконуючи доручення Петра, Іван Мазепа остаточно прихилив до себе молодого царя, розв'язавши руки для боротьби за розширення своєї влади на Правобережжя. Через посилення на території Речі Посполитої анархії та заворушень у Правобережному Придніпров'ї під проводом *Семена Палія*¹³, Іван Мазепа за наказом Петра I навесні 1704 р. виступив на Правобережжя. Семен Палій відгукнувся на його запрошення й прибув у табір гетьмана, де наприкінці липня того ж року був затриманий і звинувачений у зносинах з ворогами російського царя й польського короля - польськими прихильниками шведів на чолі з гетьманом Любомирським. Потім він був виданий російській стороні й засланий до Сибіру. В такий спосіб Іван Мазепа не тільки позбувся популярного в народі суперника, але й фактично став хазяїном усієї Правобережної України.

Проти цього Петро I не заперечував. Війська його союзника, польського короля Августа II, були розбиті ще в 1702 р., і король шведський *Карл XII*¹⁴, зайнявши Варшаву і Краків, улітку 1704 р. посадив на престол Речі Посполитої свого ставленика Станіслава Ліщинського. У такій ситуації, враховуючи, що

*Карл XII
(Д.К. Ейренстраль, 1697)*

російські війська проти-стояли шведам у Прибалтиці й Білорусі, Петро I був зацікавлений у тому, щоб Україна на захід від Дніпра, формально не входила до складу його царства (щоб уникнути конфлікту з союзними йому силами в Польщі), але перебувала в руках довіреної людини, якою на той час був Іван Мазепа. Таким чином, влітку 1704 року Мазепа об'єднав під своєю владою Лівобережну й

*Петро I Романов
(Г. Кнеллер, 1698)*

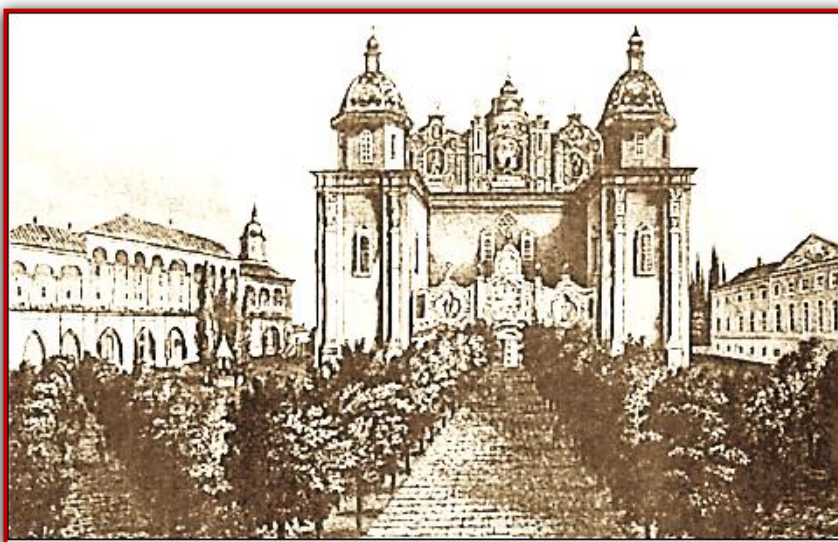
Правобережну Україну, причому васалом Москви він був лише як гетьман першої з них. Завдяки цим заходам Гетьманська Україна фактично була відновлена в тих кордонах, у яких вона існувала за Богдана Хмельницького. У ході успішних воєнних дій 1705 і 1706 років проти польських прихильників Карла XII, Мазепа зміцнив свої позиції на Волині й Поділлі, не забуваючи підносити щедрі подарунки цареві. Одного разу він надіслав Петрові I тисячу коней, украй необхідних для продовження війни зі Швецією. Не скупився й цар: Іван Мазепа одним з перших у російській державі став кавалером ордена Андрія Первозванного, йому у володіння були подаровані Крупицька волость і Севський повіт.

У роки свого правління Іван Мазепа, людина високого художнього смаку, що сам складав ліричні пісні, приділяв першорядну увагу розвитку освіти й прикрашанню міст України чудовими багато декорованими будівлями, головним чином храмами у стилі українського бароко. Своєрідні естетичні уподобання дозволяють говорити про особливий, «мазепинський» стиль. Найбільш інтенсивно в період гетьманства Івана Мазепи розбудовувався Київ. За діяльної участі Івана Мазепи в останньому десятилітті 17 століття в Києві розгорнулося монументальне будівництво. Одним з перших зведених на його особисті кошти храмів міста був Богоявленсь-

*Кирилівська церква- західний фасад
(«мазепинське бароко»)*

кий собор Братського монастиря. Головну увагу в Києві Мазепа приділяв славетній Колегії, що у січні 1694 р. була затверджена Петром I, за діяльної участі гетьмана, у ранзі Академії - першого вищого навчального закладу Російської держави. На утримання Києво-Могилянської академії було виділено постійне

Києво-Могилянська академія після мазепинської реконструкції (18 ст.)

щорічне царське жалування в 50 рублів. Але цього було явне недостатньо, і гетьман окремими універсалами відписав Братському монастирю (під патронатом якого перебувала академія) кілька городків та сіл. В 1703 р. Академії, за наказом Івана Мазепи, були передані деякі споруди на Подолі, а з гетьманської скарбниці на її потреби щорічно виділялося 200 рублів. У 1703 році гетьман почав будівництво нового кам'яного корпусу Києво-Могилянської академії. Особливо опікувався Мазепа поповненням академічної бібліотеки, передаючи їй книги із власних зібрань. Тому не дивно, що тодішній Київський митрополит Варлаам Ясинський називав Івана Мазепу «благодійником Братського монастиря», а **Феофан Прокопович** (с. 115) у присвяті своєї драми «Володимир» величав гетьмана «ктитором» (засновником) «преславної Академії Могило-Мазепіанської Київської».

Коштами гетьмана були реконструйовані, добудовані й прикрашені давньоруські храми: Кирилівська церква й головна святиня міста - Софійський собор, при якому в 1699-1707 роках, була споруджена велика кам'яна дзвіниця, що стала композиційною домікантою верхньої частини Києва. За часів Івана Мазепи змінився й вид Печерська. В 1690-1696 роках тут був зведений величний Нікольський собор з високою дзвіницею (добудована в 1750), монастирської трапезної й іншими спорудами. З ініціативи й на кошти Мазепи великий обсяг робіт було проведено у Києво-Печерській лаврі. Ще до 1695 р. тут на кошти гетьмана були зведені кам'яні стіни з чотирма вежами, у барочному стилі оформлена Троїцька надбрамна церква, визолочений верх і прибудовані бічні вівтарі великої лаврської церкви Успія Пресвятої Богородиці. В 1696-1698 роках над Економічними воротами лаври звели п'ятиглаву церкву Всіх Святих з родовим гербом гетьмана, а напроти лаври - Вознесенську церкву жіночого монастиря, ігуменею якого була його мати. В 1701 р. був оновлений будинок лаврської друкарні. В 1706 р. побудували нову Печерську фортецю, Онуфріївські ворота якої довгий час називали «Мазепиними».

*Троїцька надбрамна церква
Кисво-Печерської лаври*

Приклад гетьмана в добродійній діяльності наслідували й представники вищої козацької старшини: племінник Мазепи, київський полковник Костянтин Мокієвський, спорудив на території лаври церкви Різдва Богородиці, Воскресіння Христова й Феодосія Печерського; полтавський полковник Павло Герцик фінансував будівництво Хрестовоздвиженської церкви над Близькими печерами; стародубський полковник Михайло Миклашевський виділив кошти на спорудження величного Георгіївського собору Видубецького монастиря. Прекрасні храми й палаци споруджувалися Іваном Мазепою й заможними людьми з його оточення в інших містах України: Батурині, Чернігові, Переяславі, Полтаві, Харкові.

З розвитком архітектури був пов'язаний підйом монументального живопису. На період гетьманства Івана Мазепи припадає зліт староукраїнського графічного й прикладного мистецтва. Значними досягненнями позначилась і київська барочна література рубежу 17-18 століть, до підйому якої Мазепа, який сам писав цікаво й образно, також мав безпосереднє відношення.

Гетьман Мазепа незмінно користувався повною довірою царя, і, зважаючи на все, до 1708 р. не мав намірів відійти від Петра I. Такий розважливий політик, як старий гетьман, не міг бути зацікавлений у поразці Петра I, і в його інтересах було підтримувати російського царя при одночасному зміцненні в Україні режиму особистої влади. В 1705 р. гетьман у черговий раз продемонстрував Петрові свою відданість, відправивши йому лист від шведського ставленника на польському престолі Станіслава Ліщинського, у якому той переконував Мазепу перейти на його бік, обіцяючи щедрі винагороди. Після такої демонстрації відданості цар уже не вірив ніяким доносам на Івана Мазепу. Але, як потім з'ясувалося, Мазепа таємно, через своїх старих знайомих у Варшаві, підтримував зв'язки з оточенням Ліщинського, а потім і з Карлом XII. Конспірація й інтриги були настільки тонкими й умілими, що достеменно цей бік діяльності гетьмана відновити неможливо і сьогодні.

В середині 1708 р. почався рух шведської армії в Україну. Навздогін Карлу XII з Риги йшов оснащений артилерією й великою кількістю боєприпасів корпус генерала Левенгаупта, але в бою при Лісній 28 вересня він був перехоплений і розбитий росіянами. Прагнучи швидше скористатися плодами перемоги при Лісній і ще до кінця 1708 р. розбити основні сили шведів, Петро I наказав Мазепі з українськими полками йти на з'єднання з російською армією до Стародуба. Однак той барився, посилаючись на свою хворобу й інші обставини. Царські війська наближались, накази приєднатися до російської армії надходили один за одним. Тоді, після нарад, що проходили в глибокій таємниці, з найближчими людьми, серед яких особливо виділявся молодий, обдарований Пи-

Батуринська різанина (А. Івахненко)

Офіційно перехід на бік Карла у відозві до народу мотивувався нестерпністю царського гніту й поправням споконвічних вольностей і прав українського козацтва, що безперечно відповідало істині. Однак *Олександр Меншиков*¹⁵, що перебував з військами біля українських кордонів, негайно почав дії на випередження. Він швидко перекрив переправи через Десну і 28 жовтня видав маніфест до українського народу. У ньому він таврував Мазепу як зрадника, який зійшовся зі шведами для того, «щоб українську землю закріпачити під польське панування й церкви Божі й монастирі віддати в унію».

Вчинок Івана Мазепи викликав здивування й розгубленість не тільки серед простих людей, але й основної частини козацької старшини. Подібного повороту ніхто не очікував. У той же час, Меншиков 2 листопада захопив гетьманську резиденцію Батурин, знищив населення міста і заволодів запасами озброєння й продовольства. 12 листопада, виконуючи царський наказ, українське

*Полтавська баталія
(мозайка М.В. Ломоносова, 1761-1765)*

лип Орлик, Іван Мазепа, нарешті, ухвалив рішення. 24 жовтня 1708 року з п'ятитисячним загonom і посвяченими в його плани особами з кола козацької старшини він переправився через Десну й відкрито пішов на з'єднання з Карлом, сподіваючись, що на його заклик вступити в союз зі шведами відгукнеться вся Україна.

ське духівництво піддало Івана Мазепу анафемі. Відлучення від церкви загрожувало всім, хто піде за ним і перейде на бік шведів. Незабаром, бачачи, що сили Карла невеликі й допомоги йому чекати нівідкіль, тоді як в армію Петра прибувають усе нові поповнення, від Мазепи відступилися й ті, хто спочатку підтримав його. Простий народ зберігав лоя-

льність до Петра I, побоюючись у випадку непокори звірячих розправ, подібних до Батуринської різанини. Тим часом, бойові дії тривали. З настанням весни 1709 р. Карл XII присунув свою армію до Полтави, гарнізон якої вчинив героїчний опір. Положення Карла й Мазепи ставало усе більш важким. 27 червня (8 липня) відбувся вирішальний бій під Полтавою, у ході якого особисто від Івана Мазепи вже нічого не залежало. Разом з Карлом йому довелося тікати до Дніпра й далі шукати порятунку у володіннях Туреччини. Петро рішуче вимагав від султана видачі втікачів, однак його зусилля виявилися марними. На відміну від Карла, що опинився в Туреччині ні з чим (крім, зрозуміло, королівського титулу й слави великого полководця), Мазепа й тут володів величезними по тих часах коштами. Шведському королеві він позичив 240 тис. талерів, а після смерті при ньому знайшли ще 160 тис. талерів, багато срібного посуду й коштовностей. Випробування останніх місяців підкосили літнього гетьмана. У ніч з 21 на 22 вересня 1709 року (за іншим даними, 28 серпня 1709-го й навіть 18 березня наступного року) він помер у селі Варниця біля містечка Бендери на Дністрі. Тіло покійного перевезли в Галац і поховали в монастирі на березі Дунаю.

ПРИМІТКИ

¹ Див. біографію *Інокентія Гізеля* (прим. 4 на с. 84).

² *Виговський Іван Остафійович* (? – 27.03.1664). Про молоді роки майбутнього гетьмана майже нічого не відомо. Скоріш за все, він дістав гарну освіту, ймовірно в Києво-Братському колегіумі. Свою військову кар'єру Виговський розпочав «товаришем» у кварцяному (найманому) війську Речі Посполитої, що несло поліційну та прикордонну варту, було першим прикордонним заходом проти татар і внутрішніх козацьких заколотників. У 1638 р. він став писарем при Яцєку Шемберкові - комісарові Речі Посполитої над Військом Запорізьким та познайомився з Богданом Хмельницьким. На початку 1648 р. Виговський був ротмістром кварцяного війська і брав участь в битві на Жовтих Водах. Біля Княжих Байраків (16 травня 1648 р.) він потрапив у полон. Бранця врятував Богдан Хмельницький, котрий викупив його від хана Іслам-Гірея III за коня. Будучи спочатку особистим писарем гетьмана, він швидко здобув авторитет і зробив блискучу кар'єру. За короткий час Виговський створив Генеральну канцелярію, де рахувалось близько дванадцяти шляхтичів. По смерті Хмельницького Івана Виговського було обрано гетьманом України на Корсунській раді 21 жовтня 1657 р. В 1658 р. він зіткнувся з потужною опозицією, що всіляко підтримувалася новим центром геополітичної ваги - Москвою. Це призвело до російсько-козацького конфлікту 1658-1659 років. Виговський, шукаючи вихід із складної ситуації, уклав з Речю Посполитою Гадяцьку угоду 1658 р. На її підставі Україна (під назвою Велике князівство Руське) мала входити до Речі Посполитої як рівноправний член конфедерації з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським. Протидіючи наступові Москви на Україну, Виговський завдав нищівної поразки сотисячній царській армії під проводом князя Трубецького 9 липня 1659 р. у битві під Конотопом. Однак Гадяцький договір швидко приз-

вів до народного повстання проти Виговського. Союз із державою, довготривале панування якої в Україні було кілька років тому повалено, вважався народом неможливим. Та й сама Польща не мала наміру дотримуватися угоди, хоча Гадяцький договір був ратифікований сеймом Речі Посполитої. Ця битва не призвела до перемоги у війні, а в Україні піднялася нова хвиля виступів опозиції, яка зробила своїм лідером молодшого сина Богдана Хмельницького - Юрія. Хоча останній був ще зовсім молодим, але за його спиною стояли досвідчені полковники Іван Богун, Іван Сірко, Яким Сомко й ін. Виговський після однієї з Чорних рад, що відбулася 11 вересня 1659 р. в містечку Германівка, склав булаву. Колишній гетьман переїхав на Волинь, яка перебувала під контролем короля, й дістав з волі останнього Барське староство, став сенатором Речі Посполитої та Київським воєводою. Він осів у Барі на Поділлі, куди згодом приїхала з Чигирини також дружина з малолітнім сином Остапом. Виговський побував у Львові, вступив до Львівського православного братства, не полишав і політику. В цей час почалася Руїна: Гетьманщина розкололася на дві частини - Правобережну та Лівобережну. Юрій Хмельницький змушений був піти у відставку й постригся в ченці, а новим гетьманом (вже тільки Правобережної України) став Павло Тетеря. Останній у цей період виступав як активний прихильник Речі Посполитої, причому дуже вороже настроєний проти Виговського. Коли Ян II Казимир вдерся до Сіверської України в 1664 р., то зустрів масовий опір українців, котрі добре пам'ятали польське гноблення до 1648 р. Після захоплення вождя повстання на Правобережжі Дмитра Сулимки з'ясувалось, що Виговський не тільки симпатизував повстанцям, а навіть був «мотором всіх нинішніх бунтів». Тому його було заарештовано й позбавлено всіх прав та привілеїв, котрі він мав у зв'язку з сенаторським титулом. Без суду і слідства, навіть без королівського відомого, колишнього гетьмана з дружиною було засуджено до розстрілу. Вирок були виконано в селищі Рокитному, що на Київщині.

³ *Ян II Казимир Ваза* (22.03.1609 – 16.12.1672). Був старшим сином Сигізмунда III від другого шлюбу. У молодості перебував у тіні старшого зведеного брата Владислава. Ян Казимир брав участь у Смоленській кампанії 1632-1634 рр., під час якої виявив себе талановитим командиром. В 1642 м. Ян Казимир покинув Польщу, виїхавши в Німеччину. В 1643 г. він вступив в орден єзуїтів, чим викликав невдоволення брата й розрив Речі Посполитої зі святим престолом. Ян Казимир одержав сан кардинала, але через три роки зрозумів, що духовний сан не для нього і повернувся на батьківщину. Після смерті брата він, не користуючись повагою шляхти через відкриті симпатії до Австрії й відверту зневагу до польської культури, здобув перемогу на виборах нового короля. Державні справи мало цікавили Яна Казимира. Вільний час він присвячував розвагам і молитвам, через що королівська влада в Польщі ще більше ослабнула, а Реч Посполита перетворилася у федеративну шляхетську республіку. Перша половина правління Яна Казимира була ознаменована боротьбою з козаками під проводом Богдана Хмельницького. В 1654 р. на боці козаків виступила Москва: Переяславська рада схвалила приєднання Лівобережної України до Російської держа-

ви. Почалася чергова російсько-польська війна. Основний тягар війни ліг на плечі литовської шляхти. Російські полки захопили фактично всю Литву й дійшли до кордонів Польщі. Тим самим Росія наблизилася до Лівонії, що входила у сферу інтересів Швеції. Швеція запропонувала Польщі союз, розраховуючи на поступки з боку Яна Казимира, які дозволили б перетворити Балтійське море в «Шведське озеро». Але польське посольство замість обговорення поступок зажадало виплати компенсації Яну Казимиру за відмову від шведської корони. Паралельно частина литовських магнатів на чолі з гетьманом Янушем Радзивіллою вела переговори зі Швецією про союз за умови надання Великому князівству Литовському повної автономії. Шведський парламент прийняв рішення виявити литовцям «протекцію», і в липні 1655 р. шведські війська вдерлися до Польщі. Почався так званий «Шведський потоп». Ян Казимир втік у Сілезію. Однак погроза втрати незалежності й безчинства окупантів викликали патріотичний підйом польського народу. Опір окупантам у Краківському Підгір'ї в грудні 1655 р. поклав початок вигнанню загарбників. До початку 1656 р. шведські війська були повністю вигнані з Польщі. Із цього моменту Швецію стала більше турбувати війна з Росією. Однак влітку 1656 г. шведи за підтримки Бранденбургу знову зайняли Варшаву. Приблизно в цей самий час із півдня на Польщу напали трансильванці, а з південно-сходу - козаки Богдана Хмельницького. Ян Казимир уклав союз із Австрією й ціною відмови від сюзеренітету над Східною Пруссією перетягнув на свій бік Бранденбург. Також проти шведів виступили датчани. Кінець війні поклав Оливський мир 1660 р. Ян Казимир відмовився від претензій на шведську корону, віддав Швеції Лівонію й Ригу, що де-факто належали їй з 1620-х років, і визнав суверенітет герцогства Пруссія. Війна сильно послабила Реч Посполиту. У цей самий час ішли переговори між Реччю й Росією про розмежування кордонів в Україні. Однак Іван Виговський, що став гетьманом Війська Запорізького після смерті Богдана Хмельницького в 1657 г., був більш орієнтований на Польщу, ніж на Росію. Він підписав Гадяцьку угоду, за якою Гетьманщина входила до складу Речі Посполитої на правах федеративної одиниці. Це привело до нового спалаху російсько-польської війни. Восени 1663 р. почалася остання велика кампанія цієї війни. Польську армію очолив особисто Ян Казимир. Разом із загонами кримських татар і правобережних козаків польська армія вдерлась до Лівобережної України. Зайнявши тринадцять міст, поляки зіштовхнулися із запеклим опором під Гадячем і Глуховом. Крім російських військ поляків переслідував голод; кампанія обернулася повним розгромом польської армії. Тринадцятилітня російсько-польська війна завершилася в 1667 р. Андрусівським перемир'ям, за яким Росія переходила Смоленськ, а також землі, що відійшли за часів Смути до Речі Посполитої. Польща визнала за Росією право на Лівобережну Малоросію. Згідно з договором Київ тимчасово на два роки переходив під управління Москві (Росії, однак, вдалося залишити Київ собі за Вічним миром 1686 року, сплативши Польщі 146 тисяч рублів компенсації). Запорізька Січ переходила під спільне керування Росії й Польщі. Невдачі на російському фронті супроводжувалися

безладом усередині самого королівства. Спроба бездітного Яна Казимира за життя призначити собі спадкоємця - французького принца Енґієнського - напшовхнулась на протидію австрійського уряду, що спровокував повстання шляхти під проводом Єжі Любомирського. Це остаточно зломило Яна Казимира. 16 вересня 1668 року він оголосив про своє зречення від престолу. Колишній король виїхав у Францію, де знову вступив до ордену єзуїтів і став абатом Жермен-Де-Пре в Парижі. Там він прожив до самої смерті в 1672 році.

⁴ *Хмельницький Юрій Богданович* (1641-1685). Другий син Богдана Хмельницького від Ганни Сомківни. Волею свого батька був намічений на гетьмана й обраний козацькою радою у Чигирині 27 серпня 1657 р., але через молодість тимчасово передав владу у руки козацтва, яке обрало на гетьманство Івана Виговського (1657-1659). Після зречення Виговського на Козацькій раді в Германівці на Київщині 11 вересня 1659 р. гетьманом України було знову обрано Юрія Хмельницького. Скориставшись скрутним становищем України, московський уряд і його уповноважений князь Трубецькой примусили Юрія Хмельницького укласти 17 жовтня 1659 р. Переяславські статті, які обмежували суверенні права України, надавали право Москві призначати своїх воєвод і мати свої залоги, крім Києва, ще у п'яти містах України. Цей договір викликав загальне обурення, і коли в 1660 р. московсько-козацьке військо у війні з Польщею зазнало поразки, Юрій Хмельницький перекинувся на польський бік. Юрій уклав 27 жовтня 1660 року з Польщею так званий Слободищенський трактат, який розривав союз з Москвою, скасовував Переяславські статті, відновлював союз з Польщею й гарантував автономію України, яка зобов'язувалася воювати спільно з польським військом проти Москви. Проти цього трактату («апробованого» Козацькою радою в Корсуні) за намовою Москви виступили деякі лівобережні полки. Хмельницький ходив на Лівобережну Україну з військом з метою об'єднання України, але був розбитий військами Григорія Ромадановського. За підтримкою Москви гетьманом було обрано Івана Брюховецького. Юрій Хмельницький на початку 1663 р. склав булаву й постригся в ченці під ім'ям Гедеона в Корсунському монастирі. В 1664 р. Стефан Чарнецький сплюндрував Суботів, наказав викинути тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимофія з родинної гробниці. За його наказом київський митрополит та Юрій Хмельницький були відіслані в Мальборський замок. Там вони знаходилися до 1667 р. Після звільнення Юрій жив в Уманському монастирі. У січні 1668 р. він брав участь у Генеральній раді Війська Запорізького, де підтримав орієнтацію Петра Дорошенка на турецький протекторат. У своєму виступі на раді заявив: «Батьківські всі скарби відкопаю і татарам плату дам, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути». Однак вже через кілька місяців Юрій Хмельницький підтримав свого суперника Михайла Ханенка. У 1669 р. взятий в полон татарами, був відправлений в Білгород, а потім за рішенням Дорошенка в Константинополь, де перебував в замку Сім Веж. Одного разу він намагався втекти на волю, але був знятий з високого муру, покараний киями і кинутий до в'язниці. В 1678 р. був звільнений султаном з ув'язнення, проголо-

шений «Князем сарматським і вождем Війська Запорізького» й посланий з пащею Ібрагімом під Чигирин проти московського князя Ромадановського. Після того як турки повернулись назад, Юрій Хмельницький з військом завоював декілька українських міст. Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. він був відкликаний до Стамбула і таємно страчений турецькою владою.

⁵ *Тетеря Павло Іванович (Моржковський, Мошковський) (1620 -1670)*. Походив із шляхетського роду з Переяслава Київського воєводства, вихованець Києво-Могилянської колегії та член Львівського братства. У 1657-1659 рр. був генеральним писарем. Брав активну участь разом із Юрієм Немиричем у Гадяцьких переговорах 1658 р. про унію України з Польщею й Литвою. Згодом Тетеря став відвертим прихильником польської орієнтації й виступав як агент Польщі: спільно з поляком Станіславом Беневським намагався вилучити з Гадяцького договору основну концепцію Великого князівства Руського. Був непримиреним противником Івана Виговського, причетним до його страти поляками. В 1663-1665 роках як гетьман Правобережної України брав участь у поході Яна II Казимира на Лівобережжя, а потім допомагав полякам на чолі зі Стефаном Чарнецьким і татарами боротися проти козацько-селянських повстань на Правобережжі. У 1665 р. ватажок повстанців Василь Дрозденко розбив Павла Тетерю під Брацлавом і той змушений був зректися гетьманства; захопивши військову скарбницю, державний архів і гетьманські клейноди, Тетеря виїхав до Польщі, де перейшов у католицизм й дістав звання стольника полоцького та старости брацлавського, ніжинського, чигиринського. Але незабаром у Павла Тетері почалися суперечки й процеси за маєтки з польськими магнатами. Пограбований єзуїтами у Варшаві і не діставши підтримки польського уряду, Тетеря схилився на бік Туреччини, виїхав до Молдавії (Ясси), а звідти до Адріанополя, де, мабуть, готував якусь антипольську акцію на боці Туреччини, але незабаром помер (у кінці 1670 або на початку 1671 року).

⁶ *Дорошенко Петро Дорофійович (14.05.1627 - 19.11.1698)*. Народився в Чигирині, походив із давнього козацького роду і був онуком гетьмана Михайла Дорошенка. Петро Дорошенко здобув гарну освіту, добре знав латинську і польську мови. У неповних 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім Черкаського і Чигиринського полків у війську Богдана Хмельницького. Деякий час він співпрацював із гетьманом Іваном Виговським, а потім і з Юрієм Хмельницьким. У 1660 р. в званні полковника чигиринського Петро Дорошенко їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів Переяславських статей 1659 р. У 1663 -1664 рр. він був генеральним осавулом у гетьмана Павла Тетері, а з 1665 р. - полковником Черкаського полку. 10 жовтня 1665 р. правобережні полковники обрали Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1666 р. у Чигирині козацька рада підтвердила вибір старшини. У 1665-1666 рр. Петро Дорошенко придушив амбіції двох претендентів на гетьманську булаву - Василя Дрозденка і Степана Опари. Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, Дорошенко, за підтримки київського митрополита Йосифа Тукальського, провів ряд важливих реформ. Щоб

позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-ти тисячне військо з найманих частин (сердюки і компанійці), які відзначалися хоробрістю в бою і особистою відданістю гетьманові. Для зміцнення фінансової системи Гетьманщини Дорошенко встановив на українському кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету. Проводячи політику колонізації незайманих земель, Дорошенко на степовому порубіжжі створив новий Торговицький полк. Разом з активними заходами по реорганізації внутрішнього державного життя України Дорошенко розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Стратегічною метою всієї внутрішньої і зовнішньої політики Дорошенка було об'єднання під своєю владою Лівобережної і Правобережної України. Після підписання між Московською державою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., умови якого абсолютно нехтували державними інтересами України, Дорошенко вирішив укласти військовий союз із Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. У вересні 1667 р. об'єднане українсько-турецьке військо, розпочавши воєнні дії в Галичині, змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити українсько-польський кордон по річці Горині. Однак, за умовами Підгаєцької угоди, Дорошенко вимушений був таки визнати владу польського короля і внаслідок цього почати пошук нового покровителя в особі Османського султана. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, Дорошенко на початку літа на чолі козацького війська перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час тривало антимосковське повстання. В ході нього у військовому таборі під Опішнею козаки вбили гетьмана Івана Брюховецького і 8 червня 1668 р. проголосили Дорошенка гетьманом всієї України. Проте гетьманування Дорошенка на Лівобережжі тривало недовго. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря Петра Суховієнка. Дорошенко, призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі Дем'яна Многогрішного, був змушений повернутися у Правобережну Україну. На початку 1669 р. Дорошенкові за допомогою запорожців під проводом Івана Сірка вдалося розгромити Суховієнка і його спільників - кримських татар. Проте в середині березня 1669 р. в Глухові гетьманом Лівобережжя проголосили Дем'яна Многогрішного, який уклав з Росією новий договір - Глухівські статті. Намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і здобути допомогу в боротьбі проти Речі Посполитої і Московського царства, Дорошенко восени 1669 р. уклав союзний договір із Османською імперією. Цей союз був затверджений Генеральною Військовою Радою 10-12 березня 1669 року в Корсуні. Дорошенко отримав від турецького султана Мехмеда IV титул бея українського санджаку. У вересні 1670 Петро Дорошенко як санджакбей турецького султана був змушений розпочати боротьбу зі ставлеником Польщі уманським полковником Михайлом Ханенком. Восени 1671 польська армія на чолі з Яном III Собеським повела наступ на Поділля і захопила Брацлав, Могилів, Вінницю. Навесні 1672 року розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Дорошенко, отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ. У липні козацькі полки під проводом Дорошенка розгромили на Поділлі під Четвер-

тинівкою козацькі загони Михайла Ханенка. 27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолювали турецький султан Мехмед IV, кримський хан Селім I Герай та гетьман Дорошенко, здобула Кам'янець-Подільський і рушила в Галичину. На початку вересня 1672 р. українсько-турецько-татарські війська обложили Львів. Не маючи коштів для продовження війни, польський уряд 5 жовтня 1672 р. уклав Бучацький мирний договір. Укладання Бучацького договору, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Реччю Посполитою, захопити Правобережжя. У червні 1673 р., замість скиненого з гетьманства Дем'яна Многогрішного, лівобережним гетьманом було обрано Івана Самойловича, якого 17 березня 1674 р. було проголошено гетьманом всієї України. У червні 1674 р. московська армія під командуванням воєводи Григорія Ромадановського і козацькі полки на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем вступили на Правобережжя і взяли в облогу гетьманську столицю Чигирин. На допомогу Дорошенку під Чигирин підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи, яка змусила Самойловича і московські війська відступити. Правобережна Україна знову перейшла під владу Дорошенка, проте ситуація на Правобережжі була складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста і села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в полон місцеве населення. Розчарований політикою Туреччини, він вирішив зректися булави. Восени 1675 року на козацькій раді в Чигирині Петро Дорошенко склав гетьманські клейноди, а Іван Сірко прийняв від нього присягу на вірність цареві. Московський уряд вимагав від Дорошенка присяги на лівому березі Дніпра в присутності Самойловича і Ромадановського, від чого Дорошенко рішуче відмовився. Восени 1676 року 30-ти тисячна московська армія і полки Самойловича знову обложили Чигирин. Після кількогодінного запеклого бою Дорошенко, розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір. Після зречення з гетьманства Дорошенко оселився в містечку Сосяниця (тепер Чернігівська область), проте через деякий час на вимогу царського уряду переїхав до Москви. У 1679-1682 роках Дорошенко був в'ятським воєводою і мешкав безпосередньо у В'ятці. Останні роки життя Дорошенко провів у селищі Ярополчому під Москвою, яке було віддано йому в спадкове володіння. Там він, вже літньою людиною, одружився на Агафії Єропкіній, представниці столбового дворянства, яка народила йому синів і дочку.

⁷ *Самойлович Іван Самійлович* (поч. 1630-х - 1690). Народився у сім'ї священника Самійла Самойловича з Ходоркова (тепер Житомирщина). Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії. Службу в козацькому війську розпочав військовим писарем. Згодом був веприцьким сотником Гадяцького полку, сотником красноколядинським (1664) Прилуцького полку, де оселився батько та брати-священники майбутнього гетьмана. Отримав звання значкового товариша. Брав

участь у повстанні 1668 р. проти московської влади в Україні. Після загибелі гетьмана Івана Брюховецького приєднався до наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного. У 1668-1669 роках. був наказним полковником та полковником чернігівським, в 1669-1672 роках - генеральним суддею. Брав участь у старшинській змові проти гетьмана Дем'яна Многогрішного. На старшинській раді в Козачій Діброві 17 червня 1672 р. обраний гетьманом. Прагнув об'єднати під своїм управлінням Лівобережну й Правобережну Україну, для чого вів боротьбу проти правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Керував козацьким військом під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. У роки правління Самойловича остаточно утвердився державно-політичний устрій лівобережного Українського гетьманату, який в основному залишався незмінним до 1764 р. Він Проявив себе здібним воєначальником у війні об'єднаних сил козацької України та Московії з Османською імперією. Заохочував переселення українського населення з Правобережжя на Лівобережжя. Претендував на поширення гетьманської влади і на Волинь та Західну Україну. Висловлював незадоволення укладеним між Московським царством і Османською імперією Бахчисарайського миру 1681р., неодноразово виступав проти укладення польсько-російського Вічного миру 1686 року, який узаконював розділ України на дві частини. За правління Самойловича українська православна церква втратила свою незалежність і в 1686 р. була підпорядкована Московському патріархові.

⁸ *Сірко Іван Дмитрович* (1605 (1610) - 1680). Народився у шляхетській родині в сотенному містечку Мурафа Кальницького повіту Брацлавського полку (нині Вінницька обл.). Брав участь у війнах Богдана Хмельницького з Польщею, але найбільше й успішно воював проти татар і турків. 1654 року Іван Сірко, разом з полковниками Іваном Богуном, Петром Дорошенком та іншими, виступає проти підписання Переяславської угоди, і, як більшість запорожців, відмовляється від присяги московському царю Олексію Михайловичу. У другій половині 50-х років був Вінницьким полковником. Наприкінці 1660 року Сірко подався на Чартомлицьку Січ. У 1660-1680 роках його дванадцять разів обирали кошовим отаманом. В 1664 р. Іван Сірко оселився з родиною під Харковом, за дві версти від Мерефи. Тоді ж його було обрано на посаду полковника Харківського (1664–1665, 1667). Як політик часто міняв орієнтацію. Виступав проти Івана Виговського, Юрія Хмельницького (якого колись підтримував проти Виговського) й Павла Тетері, яким закидав їх пропольську політику; однак, у цей же період був противником Москви. Після Андрусівського договору 1667 р. зайняв виразну антимосковську (й разом з тим антипольську) позицію. Не зважаючи на свою ворожість до турецько-татарського світу, Сірко довгий час підтримував гетьмана Петра Дорошенка, з яким потім розійшовся. В 1672 р. претендував на гетьманську булаву, що посварило його з новим гетьманом Іваном Самойловичем і московським урядом, який заслав його в Сибір до Тобольська (мабуть, голвне за підтримку Дорошенка й зв'язки із Степаном Разіним). По поверненні з неволі (1673) до кінця життя лишився противником Москви і Самойловича, обстоюючи насамперед автономні інтереси Запоріжжя й в ім'я їх встановлюючи

зв'язки то з Польщею, то навіть з Туреччиною і Кримом. У 1675 р. здійснив блискучий похід, заблокувавши вторгнення Туреччини під Чигирин, розбив кримську орду і яничарів Ібрагім-паші, які вдерлися на Україну. Сірко виходив переможцем з десятків антиосманських походів. Досить сказати, що у боротьбі проти агресії Османської імперії Сірко провів понад 55 успішних походів і жодного не програв. Помер на своїй пасіці біля Січі, вражений звісткою про вбивство дружини і синів.

⁹ *Матвеев Артамон Сергійович* (1625 – 25.05.1682). Незнатного походження (син дяка), служив в Україні, брав участь у війнах з Реччю Посполитою й облозі Риги (1657), перебуваючи полковником і стрілецьким головою, брав участь в облозі Конотопа в складі Великого полку князя Трубецького. У будинку Матвеева цар Олексій Михайлович познайомився з його племінницею, Наталею Кирилівною Нарішкіною, яка виховувалася тут біля дружини Матвеева, Євдокії Григорівни, за походженням шотландки, уродженої Мері Гамільтон. Наталя Нарішкіна стала дружиною вдовою Олексія Михайловича, матір'ю Петра Великого. У скромному званні думного дворянина Матвеев керував Малоросійським, а потім і Посольським приказами. В 1672 році, із приводу народження царевича Петра Олексійовича, Матвеев був зведений у сан окольничого, а наприкінці 1674 року - в бояри. Він був одним з перших «західників» у Росії, цінував спілкування з іноземцями й охоче пересаджував на російський ґрунт заморські новинки. Матвеев організував друкарню при Посольському приказі, зібрав величезну бібліотеку й був у числі організаторів першої аптеки в Москві. Будинок його був прибраний по-європейському. Дружина Матвеева, на противагу патріархальним московським звичаям, разом з чоловіком бувала серед гостей; син Андрій отримав чудову європейську освіту; із двірських людей Матвеев склав трупу акторів і забавляв царя театральними виставами. Матвеев був автором кількох літературних творів (що не дійшли до нас), переважно історичного змісту, між іншим: «Історія російських государів, славних у ратних перемогах, в особах» та «Історія обрання й вінчання на царство Михайла Федоровича». Крім того, він був відповідальним за підготовку «Царського титулярника», довідника про монархів та інших відомих осіб різних країн тієї епохи та з російської історії. Смерть царя Олексія Михайловича (1676) спричинила до падіння Матвеева. Наступна смерть царя Федора й обрання на престол Петра (27 квітня 1682) привели до того, що влада опинилась в руках Нарішкіних. Першою справою нового уряду був виклик Матвеева в столицю й повернення йому колишніх привілеїв. Матвеев приїхав у Москву надвечір 21 травня, а 25 травня розігрався Стрілецький бунт, однією з перших жертв якого став Матвеев: він спробував переконати стрільців припинити заворушення, але був убитий на очах царської родини, на Красному ганку палацу, скинутий униз на площу й порубаний.

¹⁰ Див. біографію *Інокентія Гізеля* (прим. 6 на с. 87).

¹¹ *Ромодановський Григорій Григорович* (? - 25.05.1682). Походив із знатного московського князівсько-боярського роду. Учасник Земського собору 1653 року і україно-російських переговорів в Переяславі (січень 1654). У 1654 -1669 роках

був воєводою російських військ в Україні, очолював Білгородський приказ, брав активну участь у політичному житті української держави. В 1658-1659 роках надавав допомогу М. Пушкарю, Я. Барабашу, І. Донцю в боротьбі з гетьманом І. Виговським, у 1661- 1663 підтримував претензії І. Брюховецького на гетьманство, в 1668-1669 роках очолював російські війська в поході проти гетьмана П. Дорошенка. Брав участь у Чигиринських походах 1677 і 1678 років, після чого служив при царському дворі. Загинув під час стрілецького бунту.

¹² *Петро Олексійович Романов, цар та імператор Петро I (09.06.1672 - 08.02.1725).* Молодший син царя Олексія Михайловича від другого шлюбу з Наталією Нарішкіною. У дитинстві отримав домашню освіту, з юних років знав німецьку мову, потім вивчав голландську, англійську і французьку. За допомогою палацових майстрів освоїв багато ремесел (столярне, токарне, збройове, ковальське тощо) Майбутній цар та імператор був фізично міцний, рухливий, допитливий і здібний до навчання, мав гарну пам'ять. У квітні 1682 р. Петро був зведений на престол після смерті бездітного царя Федора Олексійовича в обхід свого зведеного старшого брата Івана. Однак сестра Петра та Івана, царівна Софія, і родичі першої дружини Олексія Михайловича, Милославські, використали стрілецьке повстання в Москві для палацового перевороту. У травні 1682 прихильники і родичі Нарішкіних були вбиті або заслани, «старшим» царем був оголошений Іван, а Петро - «молодшим» царем при правительці Софії. При правительці Софії Петро жив у селі Преображенському під Москвою. Тут зі своїх ровесників Петро сформував «потішні полки» - майбутню імператорську гвардію. У ті ж роки царевич познайомився з сином придворного конюха Олександром Меншиковим, який надалі став «правою рукою» Петра. У другій половині 1680-х років почалися зіткнення між Петром і Софією Олексіївною, яка прагнула до єдиновладдя. У серпні 1689 р., отримавши звістки про підготовку Софією палацового перевороту, Петро спішно виїхав з Преображенського в Троїце-Сергієву Лавру, куди прибули вірні йому війська і його прихильники. Озброєні загони дворян, зібрані гінцями Петра Олексійовича, оточили Москву, Софія була відлучена від влади і заточена в Новодівочий монастир, її наближені заслани або страчені. Після смерті Івана Олексійовича (1696) Петро Олексійович став єдиновладним царем Московським. У 1697–1698 роках під час першої закордонної поїздки пройшов повний курс артилерійських наук у Кенігсберзі, півроку працював теслею на верфях Амстердама (Голландія), вивчаючи корабельну архітектуру та креслення планів, закінчив теоретичний курс кораблебудування в Англії. За наказом Петра I за кордоном накуповувалися книги, прилади, зброя, запрошувалися іноземні майстри та науковці. Петро I зустрічався з Готфрідом Вільгельмом Лейбніцем, Ньютоном та іншими вченими, в 1717 році він був обраний почесним членом Паризької Академії наук. Петро I провів значні реформи, спрямовані на подолання відсталості Росії від передових країн Заходу. Перетворення торкнулися усіх сфер суспільного життя. Місце Боярської думи зайняв Сенат (1711), замість приказів були засновані колегії (1718), контролюючий апарат складала спочатку «фіскалі» (1711), а потім прокурори

на чолі з генерал-прокурором. Замість патріаршества була заснована Духовна колегія, або Синод, який перебував під контролем уряду. Велике значення мала адміністративна реформа. У 1708-1709 роках замість повітів, воєводств і намісництв було засновано 8 (потім 10) губерній на чолі з губернаторами. У 1719 році губернії були розділені на 47 провінцій. У 1703 р. Петро I заклав місто Санкт-Петербург, до якого у 1712 р. було перенесено столицю держави. В 1721 році Росія була проголошена імперією. За Петра I були засновані постійні дипломатичні представництва і консульства за кордоном, скасовані застарілі форми дипломатичних відносин та етикету. Великі реформи були проведені також в галузі культури і освіти. З'явилася світська школа, була ліквідована монополія духовенства на освіту. У 1700 році були введені новий календар із початком року 1 січня (замість 1 вересня) і літочислення від «Різдва Христового», а не від «Створення світу». За розпорядженням Петра I були проведені експедиції в Середню Азію, на Далекий Схід, до Сибіру та ін., покладено початок систематичному вивченню географії країни і картографування. Справою всього його життя було посилення військової могутності Росії і підвищення її ролі на міжнародній арені. Йому довелося продовжувати війну з Туреччиною, вести багаторічну боротьбу за вихід Росії до моря на Півночі та на Півдні. У результаті Азовських походів (1695-1696) російськими військами був зайнятий Азов, і Росія вийшла до берегів Азовського моря. У довгій Північній війні (1700-1721) Росія під керівництвом Петра I домоглася повної перемоги, отримала вихід до Балтійського моря, що дало їй можливість встановити безпосередні зв'язки із західними країнами. Після відкритої підтримки гетьманом Іваном Мазепою Карла XII, Петро наказав знищити гетьманську столицю - Батурин. Царськими військами під командуванням Олександра Меншикова, було замордовано від 10 до 20 тисяч (за різними даними) місцевих жителів. Влада гетьмана була обмежена, а після смерті І. Скоропадського (1722) Петро I не дозволив обрати його наступника. Контроль над державними справами України перейшов у руки Малоросійської колегії (1722), чим фактично було покладено край державній системі управління України. Спроба наказного гетьмана П. Полуботка відстояти українську автономію привела до нових репресій: гетьман і вища старшина були кинуті до Петропавлівської фортеці, де П. Полуботок помер (1724). Петро I був двічі одружений: на Євдокії Федорівні Лопухиній і на Марті Скавронській (пізніше імператриця Катерина I); мав від першого шлюбу сина Олексія, якого вбили за власним наказом Петра, і від другого - дочок Анну та Єлизавету (крім них 8 дітей Петра I померли в ранньому дитинстві). Петро I похований в Петропавлівському соборі Петропавлівської фортеці в Санкт-Петербурзі.

¹³ *Палій Семен (Гурко Семен Пилипович)* (1640 - між 24 січня і 13 травня 1710). Народився у Борзні (тепер Чернігівська область) в міщанській родині. Був козаком Ніжинського полку. Потім служив у війську гетьмана Петра Дорошенка. Після смерті дружини, з кінця 1670-х років перебував на Запорізькій Січі, де отримав прізвисько «Палій». Палій відгукнувся на заклики універсали короля Речі Посполитої Яна III Собеського та влітку 1683 р. на чолі підрозділу запорі-

зьких козаків вирушив на допомогу європейській коаліції до столиці Австрійської імперії міста Відня. У березні 1684 р. кандидував на гетьманську посаду козацтва Правобережної України. Того ж року отримав привілей Яна III Собеського (який у своїх листах називав Палія «богатирем з-під Відня») на формування охочекомонного козацького полку на Київщині. Опираючись на постанову сейма Речі Посполитої 1685 р. разом з наказним гетьманом Андрієм Могилою, полковниками Андрієм Абазином, Самійлом Самусем, Захаром Іскрою розпочав реколонізацію спустошених війнами земель на Правобережжі. Разом з коронними військами правобережні козаки воювали проти турків і татар на Західному Поділлі, зокрема поблизу міста Кам'нець-Подільський. Обороняв від татарських нападів Немирів (1688), Умань (1689), Білу Церкву (1687, 1690), Смілу (1693) та Фастів (1690, 1693, 1695). Очолював військові операції правобережних, а також спільні з лівобережними, козацьких полків у володіннях Османської імперії та Кримського ханства в Північному Причорномор'ї та Молдавії. Полковник Палій не підкорявся правобережним гетьманам від імені польського короля А. Могилі (1684 - 1689) та Г. Гришку (1689 - 1692), але налагодив співпрацю з С. Самусем (1693 – 1702). У першій половині 1689 р. намагався відвоювати гетьманську резиденцію Правобережжя місто Немирів. Це поряд із іншими причинами (бажання перейти під зверхність Москви, зв'язки з Батурином та Запоріжжям) спонукало Варшаву ув'язнити Палія протягом вересня 1689 - червня 1691 років. Всупереч умовам російсько-польського Вічного миру 1686 року проводив політику на об'єднання Правобережжя та Лівобережжя, у зв'язку з чим підтримував тісні стосунки з Мазепою. Неодноразово надсилав до Батурина розвідувальні дані та написані до нього листи польських урядовців. У 1688, 1691, 1692, 1693, 1699, 1700 років звертався з проханням до царів Московської держави про прийняття Правобережжя під їхню зверхність. З 1692 року намагався підштовхнути Москву та Батурин до війни з Польщею. 1693 р. розглядався козаками Запорозької Січі як претендент на загальноукраїнське гетьманство. У 1699 – першій половині 1700 років схилився до переходу разом з козаками свого полку на Лівобережжя. З початком Північної війни 1700 – 1721 років близько тисячі козаків Палія допомогли Августу II Саксонському у боях під латвійською столицею Ригою. 25 січня та 4 травня 1702 року вийшли королівські універсали про ліквідацію правобережного козацтва у Київському і Брацлавському воеводствах та Фастові. Після проведення козацької ради на початку березня 1702 року Палій публічно відмовився від протекції польського короля, оголосив Правобережжя «вільною козацькою областю» та заявив про присягу царю Петру I й гетьману Мазепі. Лівобережний гетьман за власні кошти купив йому двір у Києві на Подолі, де з 1690 року проживала дружина Палія з дітьми. Протягом 1702 - 1704 років Палій разом з Самусем очолював повстання («друга Хмельниччина») на Київщині, Брацлавщині, Поділлі й Волині проти панування Польщі. 26 жовтня 1702 року повстанці розгромили коронні війська Х. Любомирського та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом, а у жовтні-листопаді т. р. відвоювали Вінницю, Немирів,

Котельню, Бихів, Бар, Старокостянтинів, Дунаївці, Шаргород, Хмільник, Бушу, Рашків, Калюс та ін. З 2 вересня до 10 листопада 1702 р. на чолі 10-тисячного українського війська спільно з С. Самусем керував облогою Білоцерківської фортеці, яка була відвойована у польського гарнізону. Був одним з головних фігурантів Нарвського мирного договору 1704 р. між Москвою та Варшавою. На виконання статті 4 договору в лютому 1704 р. цар Петро I надіслав Палію листа з вимогою звільнити усі зайняті правобережними козаками міста на користь короля Августа II Саксонського. У травні підрозділи полковника Палія приєдналися до 40-тисячного війська Мазепи під час «польського» походу. З огляду на невиконання царського наказу, а також зважаючи на його контакти з прихильниками шведського короля Карла XII (Любомирським та Сапєгою) за згоди російського урядовця Ф. Головіна та розпорядженням Мазепи полковник Палій був арештований у кінці липня 1704 р. Перебував у Батуринській в'язниці до червня 1705 р. На вимогу Петра I відправлений до Москви, звідти за царським наказом до сибірського міста Тобольськ. Перебував на засланні до весни 1708 року звідки повернений на прохання київського полковника Антона Танського. Брав участь в Полтавській битві 1709 року у складі військ лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. Повернувся на Київщину, де знову очолив Білоцерківський (Фастівський) полк. Вмер власною смертю після 24 січня 1710 р. та похований з почесними у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі під Києвом.

¹⁴ *Карл XII Густав* (27.06.1682 – 11.12.1718). Зійшов на трон після смерті батька Карла XI у 15 років і через 3 роки надовго покинув країну, розгорнувши військові кампанії у Північній та Центральній Європі, що розтяглися на 18 років. Польща із Саксонією, Данія з Норвегією й Росія напередодні Північної війни створили коаліцію проти Швеції. Але 18-літній Карл XII виявився більш вдалим полководцем. Перша переможна кампанія Карла була спрямована проти Данії. Проте зростання могутності Швеції на Балтиці викликало невдоволення у двох великих її сусідів: у польського короля Августа II і російського царя Петра I. Вторгшись у Шведську Прибалтику влітку 1700 р., російські війська під командуванням Петра I оточили укріплення фортець Нарва й Івангород. У відповідь на це шведський експедиційний корпус під командуванням Карла XII морем переправився в Пярну й рушив на допомогу обложеним. 30 листопада Карл рішуче атакував російську армію. Бій завершився розгромом й капітуляцією російських військ. Потім Карл XII повернув армію проти Польщі, розбивши Августа II і його саксонську армію в битві під Кліссовим (1702). Після усунення з польського престолу Августа II, Карл замінив його своїм ставлеником Станіславом Ліщинським. Тим часом Петро I відбив у Карла частину прибалтійських земель і заснував на відвойованих землях нове місто-фортецю Санкт-Петербург. Це змусило Карла прийняти фатальне для себе рішення про похід на Москву. Він повів армію через багату хлібом та фуражем Україну, гетьман якої - Іван Мазепа - перейшов на бік шведів, але не був підтриманий основною масою українського козацтва. До того моменту, коли шведські війська підійшли

до Полтави, Карл втратив до третини свого війська. Після невдалої для шведів тримісячної облоги Полтави, 8 липня 1709 року відбувся вирішальний бій, в результаті якого шведська армія перестала існувати. Карл втік до Туреччини і зі свитою в кілька сот чоловік розташувався у Бендерах. Турки спочатку прийняли його прихильно, але Карл став підштовхувати султана Ахмеда III до війни з Росією і той, стомлений настирливістю шведського короля, наказав заарештувати його. 12 лютого 1713 року між загоном Карла та яничарами відбулася жорстока сутичка, в результаті якої Карл був узятий під варту й перепроваджений в Адріанополь. Там протягом десяти місяців Карл пролежав у ліжку, не встаючи з нього, сподіваючись, що султан перемінить думку й нападе на Росію. Нічого не дочекавшись, Карл втік з полону і повернувся в Швецію. У листопаді 1718 року Карл під час свого останнього походу до Норвегії (яка була тоді під владою Данії) при облозі міста Фредрикстен знаходився у передовій траншеї й був убитий кулею в скроню. Через кілька місяців від сильних морозів загинула половина його армії. Муміфіковані тіла цих нещасних разом з тілом їх улюбленого короля-невдахи демонструються в музеї шведської армії.

¹⁵ *Меншиков Олександр Данилович* (16.11.1673 - 23.11.1729). Народився у Москві в родині придворного конюха. З 1686 р. - денщик Петра I, згодом - один з найближчих радників царя. Керував будівництвом Петербурга і Кронштадту. Під час Північної війни 1700-1721 років командував великими з'єднаннями російської армії. У листопаді 1708 р. зруйнував Батурин, з особливою жорстокістю винищивши його жителів за підтримку гетьмана Івана Мазепи. В Полтавській битві 1709 року Меншиков, командуючи лівим флангом російської армії, розбив корпус генерала Росса. Отримав величезні земельні володіння в Україні. Діяльність Меншикова на українських землях супроводжувалась безжалісним визискуванням місцевого населення та закріпаченням козаків у його особистих володіннях. У 1709-1713 роках командував військами у Польщі, Курляндії, Померанії і Гольдштайні. В 1718-1724 і 1726-1727 роках був президентом Воєнної колегії. Після смерті Петра I, при підтримці гвардії, 28.01.1725 р. звів на трон Катерину I. Став одним з ініціаторів ліквідації Малоросійської колегії і обрання гетьманом Д. Апостола. За правління Петра II, Меншикова було звинувачено в державній зраді, усунено від влади і заслано разом з сім'єю в Ранненбург, а в 1728 р. у Березов (тепер Тюменська область Російської Федерації), де він і помер.

ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН

(1658-1722) богослов, церковний діяч, письменник

Життя *Стефана Яворського* припало на той період історії, коли Україна, розорена десятиліттями війн і смут, виявилась розколотою на західну частину, що залишилась під владою католицької Польщі, і східну, що зберігала автономію під протекторатом Росії. В 17 столітті посилювався національно-релігійний гніт у західних землях України по відношенню до тих людей, що зберігали вірність православ'ю та не бажали переходити в католицизм або ухвалювати унію. Вони переїжджали в Придніпровські області. До них належала й родина галицьких шляхтичів Яворських, у якій в 1658 році народився майбутній видатний діяч православної церкви Стефан.

Стефан Яворський
(1658-1722)

Хлопчик отримав гарну освіту в Києво-Могилянській колегії. Серед його вчителів і наставників були прославлені київські богослови й церковні письменники того часу *Варлаам Ясинський*¹ та *Йоасаф Кроковський*². Був він знайомий і з уже літніми *Інокентієм Гізелем* (с. 81) і *Лазарем Барановичем*³, а також невтомним трудівником і аскетом, близьким йому за віком і інтересами *Димитрієм Тупталом*⁴ й багатьма іншими людьми, що являли собою окрасу тодішньої київської вченості. Для завершення освіти Яворський близько 1680 р. попрямував до Польщі, де, із прагматичних міркувань формально прийнявши унію, слухав лекції в католицьких колегіумах і академіях Львова, Любліна, Познані й Вільно. Одержавши звання магістра філософії й вільних мистецтв, він у 1687 р. повертається до Києва. Тут він привселюдно відрікається від унії й приймає чернецтво.

З 1689 р. Стефан Яворський викладав у Києво-Могилянській колегії риторіку, поезію, філософію, а потім і богослов'я. Згодом він став ректором цього авторитетного навчального закладу. Філософський курс, прочитаний Яворським в 1691-1693 роках, включав такі нормативні розділи як діалектика, логіка, фізика (натурфілософія) і метафізика (філософські основи картини світу). В 1690-х роках Стефан зближується з гетьманом Іваном Мазепою, користуючись його всілякою підтримкою. Глибоке знання західних явищ і форм культури, при безперечній відданості православ'ю, сприяло його популярності в Росії. Виголошена ним промова над труною боярина Шейніна захопила Петра I, і той вже не випускав Яворського з поля зору.

Стефан Яворський був зведений у високий сан митрополита Рязанського й Муромського, а після смерті в 1700 році патріарха Адріана призначений міс-

*Петро I допитує сина Олексія у Петергофі
(М.М. Ге, 1871)*

цеблустителем патріаршого престолу. На посаді місцеблустителя патріаршого престолу Яворський усіляко підтримував і благословляв політику Петра I в справі поширення освіти й європейської освіченості. Проповіді Яворського відрізнялися змістовною глибиною, справляючи сильне враження на сучасників. Новий стиль російської церковної проповіді, що сформувався в петровські часи, багато в чому зобов'язаний впливу

Стефана Яворського й інших вихованців київської богословсько-риторичної школи. Але ще більше він зробив для перенесення на московський ґрунт київської системи релігійної філолофсько-літературної освіти, сполученої зі знанням прадавніх і нових мов. Ставши протектором московської Слов'яно-греко-латинської академії, Яворський запросив добре знайомих йому київських професорів, у тому числі й *Феофілакта Лопатинського*⁵, що став викладати курс філософії в Москві у 1704 р. За сприяння Яворського в Москві був заснований перший театр.

Підтримуючи петровські реформи в галузі світської політики й освіти, Стефан Яворський усе більше розходився з царем у питаннях, що стосувалися життя й місця в державі православної церкви. Він не приховував своєї переконаності в необхідності обрання патріарха Московського й всея Русі. При цьому Яворський орієнтувався на ідеал церкви як самостійної у внутрішніх організаційних і духовних питаннях установи із власними, незалежними від держави коштами. Яворському закидали орієнтацію на католицьку модель церковної організації, хоча він не претендував на примат церкви над державою, прагнучи до їхньої симфонії за візантійським зразком. Петрові, однак, ближчою була система відносин держави й церкви, що склалася у протестантських країнах Північної Європи, коли церковні інститути організаційно виявлялися під повним державним контролем, зберігаючи свободу лише в богословських питаннях. Такий варіант підтримував інший київський філософ і богослов, давній суперник Стефана Яворського **Феофан Прокопович** (с. 115), який користувався повною довірою Петра. Відчуваючи зміну відношення до себе з боку російського самодержця, Яворський, за своєю природою людина менш честолюбна і властолюбна, ніж Прокопович, неодноразово просив про відставку, але не одержував на це згоди Петра. Конфлікт між ними розгорівся, коли Стефан Яворський намагався захистити від батьківського гніву царевича Олексія. Цар був настільки обурений цим заступництвом, що всупереч усім правилам і звичаям заборонив пер-

шій на той момент особі Російської православної церкви виступати з проповідями, побоюючись публічного осуду свого варварського вчинку - страти сина. Але й тоді Петро не дозволив Яворському відійти від політичного життя, хоча місцеблюстителю патріаршого престолу не приховував свого негативного ставлення до ряду царських розпоряджень, що брутально зневажали православну традицію. Так, він був проти створення в 1721 році цілком підлеглого государеві Святішого Синоду, однак змушений був стати його головою (президентом) і очолювати його протягом року, до самої своєї смерті.

Стефан Яворський залишив величезну літературну спадщину: проповіді, вірші (у тому числі польською й латиною), а також фундаментальні богословські й полемічні трактати, найбільш значним серед яких є «Камінь віри», завершений в 1718 році. Помер він 24 листопада 1722 р. у Москві і похований в Рязанському Успенському соборі.

ПРИМІТКИ

¹ *Ясинський Варлаам* (1627 – 04.09.1707). Був вихованцем Київського колегіуму, в якому навчався за часів ректорства архімандрита Лазаря Барановича. Вчився у західноєвропейських навчальних закладах. Слухав лекції в університетах Польщі й Чехії, отримав ступінь доктора філософії. Повернувшись в Україну, Варлаам прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі, став керувати Печерською друкарнею. При ньому було видано в Лаврі «Четї Мінеї» Дмитрія Ростовського з власною передмовою, відредаговано і видано анонімний «Літописець», де описані події вітчизняної та світової історії. Сам Варлаам Ясинський - автор багатьох віршів, послань, полемічних трактатів, проповідей, листів. У 1690 році Варлаама Ясинського обрано на митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії. Гетьман Іван Мазепа добився надання йому титула екзарха Московського патріарха. Варлаам розбудовував Київську академію, залучаючи туди кращих на той час викладачів: Стефана Яворського, Йоасафа Кроковського, Христофора Чарнуцького, Феофана Прокоповича. За розпорядженням Ясинського в Академії було поновлено математичний клас. Митрополит докладав зусиль, щоб обмежити виклики могилянців на викладацькі та вищі ієрархічні посади в Росію. У цей період в Академії йшло будівництво нового навчального корпусу (Мазепиного), Богоявленського собору, інтенсивно поповнювалась бібліотека. За час перебування на Київській митрополічій кафедрі Варлаама Ясинського Академія досягла найвищого розвитку й отримала титул Могилянсько-Мазепинська. Похований він в Успенському соборі Києво-Печерській лаври.

² *Кроковський Йоасаф* (? – 01.07.1718). До 1693 р. Кроковський був професором Києво-Могилянської колегії, в 1693-1697 роках - ректором Академії. У 1708 р. був одногосно обраний на Соборі ієрархів Київської Митрополії митрополитом Київським, Галицьким та всієї Малої Русі, затверджений та висвячений у Москві. Після зради І. Мазепи 27-29 жовтня 1708 року цар Петро I звелів всім церковним ієрархам прибути до Глухова. В 1709 р., за наказом Петра I,

українські ієрархи виголосили анафему бувшому гетьману Іванові Мазепі. Після Полтавської битви митрополит Йосафат був засланий до Твері. В 1710 р. в Київській Митрополії було введено церковну цензуру. У 1718 р. Кроковського було заарештовано й відправлено до Петербургу. Помер він у дорозі за нез'ясованих обставин. Після його смерті Київська митрополія чотири роки не мала свого ієрарха.

³ Див. біографію *Інокентія Гізеля* (прим. 2 на с. 84).

⁴ *Димитрій Ростовський (в миру Данило Савич Туптало)* (грудень 1651 – 28.10. 1709). Народився в родині сотника Київського полку Сави Туптала. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі (1662—1665). Після постригу 9 липня 1668 р. жив у Київському Кирилівському монастирі. З 1679 року був особистим проповідником гетьмана Івана Самойловича у Батурині. В 1680 р. обраний ігуменом Київського монастиря Св. Кирила, проте сам залишався у Батурині. У 1684 р. Димитрій Туптало на запрошення Варлаама Ясинського приїхав до Києва і став проповідником у Києво-Печерській Лаврі. Тут він прийняв на себе послух - складання Четій Міней (житій святих), що прославили його ім'я. Над Четіями Мінеями Димитрій працював понад двадцять років і закінчив їх лише в Ростові у 1705 році. В 1701 р. Петро I призначив його митрополитом Тобольським, а через рік, з огляду на слабке здоров'я, перевів на посаду митрополита Ростовського та Ярославського, де Димитрій розвинув широку адміністративну діяльність. Найголовнішим його починанням було відкриття в 1702 р. школи для священнослужителів. Туди приймалися не тільки діти священників, а й особи інших станів. Ця школа була загальноосвітньою, у ній викладалися граматика, латинська і давньогрецька мови, нотний спів, віршування, риторика. Навчання було побудовано за тогочасними українськими принципами. У 1757 р. Димитрій Ростовський був канонізований святим Російської Православної Церкви.

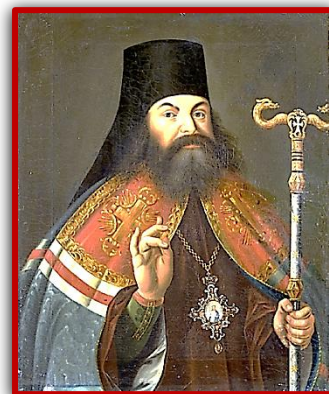
⁵ *Лопатинський Феофілакт* (1670-ті -1741). Богослов і церковний діяч, родом з Волині. Учень і професор Київської академії; з 1704 професор, з 1706 ректор Московської духовної академії, член Святішого Синоду, єпископ Тверський (1723); брав участь у перередагуванні Острозької Біблії. Як противника впливів і діяльності Ф. Прокоповича, заарештовано (1736), позбавлено сану (1738) й ув'язнено; в 1740 році амністовано.

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681-1736)

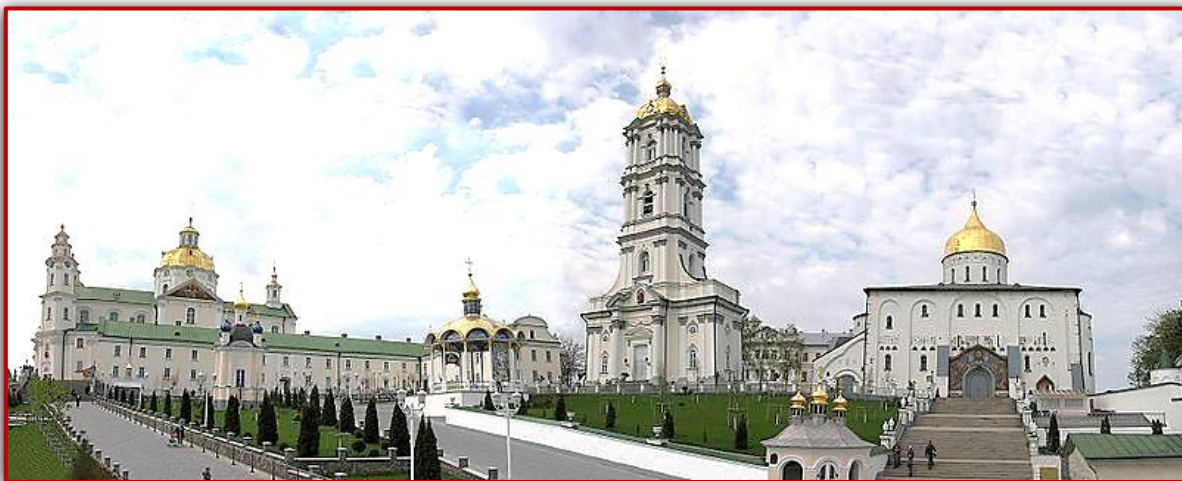
просвітитель, публіцист, суспільно-політичний діяч

Професор і ректор Києво-Могилянської академії, глава «вченої дружини» Петра I **Феофан Прокопович** зіграв першорядну роль у модернізації Росії, перетворенні її з консервативного, замкненого у своїй відсталості й недовірі до всього нового Московського царства у європеїзовану, відкрити новітнім культурним віянням Російську імперію. Справжнє ім'я його **Єлисей (або Єлизар) Церейський**. Він народився 9 червня 1681 року (зустрічається й дата 1677 рік) у Києві, на Подолі, у купецькій родині. Незабаром після народження сина його батько помер, а коли хлопчикові виповнилося сім років, пішла з життя й мати, що належала до стародавнього київського роду Прокоповичів. Турботи з виховання Єлисея перебрав на себе його дядько, брат матері, шанований професор, а згодом і ректор Києво-Могилянського колегіуму, Феофан Прокопович. У його будинку й ріс Єлисей, з дитячих років знайомий з колом найосвіченіших людей міста.

**Феофан Прокопович
(1681-1736)**

Навчання в Києво-Могилянському колегіумі Єлисей почав в 1687 р., коли йому виповнилося шість років. Обдарований чудовою пам'яттю й неабиякими здібностями, юний Єлисей незабаром випередив своїх товаришів. Освоївши доступну в Києві книжкову премудрість, сімнадцятилітній Єлисей-Феофан, з благословення Київського митрополита *Варлаама Ясинського*¹, відправився до Європи для поповнення знань, одночасно заробляючи собі на життя. В 1698 р. він опинився у володіннях Речі Посполитої, на Волині. Щоб одержати рекомендації й поступити до католицького навчального закладу, він формально перейшов в уніатство й прийняв постриг у Битівському василіанському монастирі, одержавши нове ім'я Самуїл. В єзуїтському колегіумі у Володимирі-Волинському він викладав поетику й риторику, паралельно опановуючи католицьку теологію й удосконалюючись у польській мові. Одержавши позитивні рекомендації, він пішки, із зупинками у Львові, Відні, Венеції й Флоренції, дістався до папського Рима. У Вічному місті Самуїл-Єлисей Церейський три роки слухав лекції в єзуїтському колегіумі св. Афанасія, спеціально відкритому для молодих людей з православних країн, що прийняли католицизм. Його ім'я в реєстрах цього закладу значиться з 14 листопада 1698 року. Самуїл глибоко вивчав античну кла-

Почаївська лавра

сику, докладно ознайомився із західною теологічною й філософською літературою, відвідаючи величезну Ватиканську бібліотеку. При цьому він усе більше затверджувався в думці про те, що Аристотель і Фома Аквінський, при всій їхній величч, все-таки належать до минулого, тому їх авторитет, відновлений у католицькій церкві за часів Контрреформації, не повинен перешкоджати розвитку вільного, критичного дослідження, успіхи якого у всіх сферах знання продемонструвала західна наука й незалежна від схоластичного богослов'я раціоналістична філософія 17 століття. У жовтні 1701 р. відбувся публічний захист дисертації Самуїла, на якому був присутній сам папа Римський Климент XI. Здобувач продемонстрував настільки блискучі пізнання, що вчена рада відразу, минаючи магістерське звання, надала йому ступінь доктора богослов'я. Але потім трапилося несподіване: Самуїл Церейський зник з Рима. Знайти його так і не змогли, але через деякий час Ватиканська бібліотека одержала екземпляр виданого в Києві памфлету «Опис єзуїтів» Феофана Прокоповича, у якому розкривалися й висміювалася брехливість, лицемірство й показне святенництво членів цього ордену, їх досконалі й витончені методи впливу на людей.

Тайкома покинувши Папську область, Самуїл-Єлисей перезимував у Швейцарії й з настанням весни попрямував до Австрії, потім обійшов багато університетських міст Німеччини. Протестантська установка на самостійне, вільне від тиску авторитетів пізнання Біблії в поєднанні з шанобливим ставленням до незалежного від догматів наукового знання з цього часу назавжди увійшла в душу Єлисея-Самуїла.

У 1702 році, вже в Україні, у Почаївській лаврі Самуїл відрікся від уніатства й повернувся до православної церкви. В 1704 році, вступаючи до Київського братства, він прийняв чернецтво. Відмовившись від свого уніатського чернечого імені Самуїл, він взяв ім'я свого померлого дядька і став називатися Феофаном Прокоповичем. За дорученням ректора Києво-Могилянської академії Інокентія Покровського він одразу ж стає професором піітики, а через два роки й риторики в цьому прославленому закладі. Академік Санкт-Петербурзької академії наук Теофіл Байер написав про Прокоповича: «Науки методом новим, ясним і доступним викладати почав, чим всі покоління до гуманізму й велико-

душності будив». Критикуючи у своїх лекціях схоластиків, Прокопович намагався зблизити філософію із природознавством, практичним досвідом, ідеологічною боротьбою того часу.

Розквітнув й літературний таланти Феопана Прокоповича. Особливий успіх мала його трагікомедія «Володимир», на прем'єрі якої 5 червня 1705 р. був присутній прибулий до Києва гетьман Іван Мазепа. У конфлікті князя-хрестителя й неосвічених язичницьких жерців-шарлатанів неважко було вловити відгомони боротьби Петра I з представниками консервативного табору. У ній їдко висміювалися обскурантизм і розумові лінощі, чітко проводилася думка про те, що як у часи Володимира Русь потребувала християнського відновлення, так і тепер необхідні реформи, спрямовані на її європеїзацію. Гетьман був у захваті від драми. Із цього моменту в них з Прокоповичем встановилися довірливі відносини. У 1706 р. до Києва для огляду міських укріплень (через наближення до Дніпра театру бойових дій затяжної Північної війни) завітав сам Петро I. За дорученням ректора Академії, Феопан Прокопович 5 липня 1706 р. виступив перед царем з урочистою промовою. Складена за всіма правилами ораторського мистецтва, вона не поступалася тим, які цареві доводилось чути від **Стефана Яворського** (с. 111).

У 1707 р. Феопан зайняв другу (після ректора) посаду в Академії, ставши її префектом. Тоді ж він почав викладати підготовлений ним повний курс філософії, а незабаром узяв на себе турботи з розробки й викладання курсу теології. Богословські твори Прокоповича того періоду відзначені критичністю, раціоналістичністю й історичністю, що відбивають засвоєння засад сучасної йому західної теології й філософії.

У вересні 1708 року Карл XII повернув війська на Україну й під кінець року, з'єднавшись з І. Мазепою, розташувався на лівому березі Дніпра між Києвом, Полтавою й Харковом. Київ з Печерською лаврою перетворився на сильну фортецю, у якій розташовувався великий російський гарнізон. І коли після Полтавської «вікторії» Петро I вступив у прадавнє місто, населення на чолі з вищим духівництвом і керівництвом Києво-Могилянської академії зустрічало його тріумфально. Вітаючи царя у Софійському соборі, Феопан Прокопович вразив Петра вже не простим красномовством, але й концептуальною глибиною промови. Ніхто раніше настільки ясно й барвисто не формулював державні завдання, ніхто не міг так переконливо проголосити світові про те, якою прагнув бачити Росію цар. Від цього дня Феопан Прокопович знайшов в особі російського самодержця могутнього заступника. У 1711 р. Феопан Прокопович супроводжував Петра I у невдалому для нього Прутському поході проти турків. Місяці, проведені разом в умовах боїв і військових незгод, остаточно зблизили їх. В 1712 році тридцятирічний професор був призначений ректором Києво-Могилянської академії й, за давньою традицією, ігуменом Братського Богоявленського монастиря. У 1713 р. Феопан склав панегіричну «Історію Петра Великого від народження до Полтавської баталії», що привела того у захват.

Сам Феопан, більш для годиться, ніж щиро, підкреслював своє бажання стояти осторонь від державних справ. Однак у Києві людині його масштабу з

падінням І. Мазепи було тісно. Тому Прокопович, одержавши від Петра запрошення з'явитися до двору, попрямував до Північної столиці. У жовтні 1716 р. він уже виступав з проповідями в Александро-Невській лаврі, привертаючи російську публіку красномовством, ерудицією й глибокодумними міркуваннями. Враження від створеного на болоті за царським повелінням міста, а ще більш від рівня освіченості його жителів були безрадісними, і Феофан досить саркастично описував їх у посланнях своїм київським друзям. Проте він швидко зорієнтувався в розподілі сил і, цілком підтримуючи Петра, наміри якого щиро розділяв, незабаром увійшов до кола довірених осіб государя, безперечно перевершуючи багатьох знаннями й масштабом мислення. З цього часу Прокопович став першим радником монарха в питаннях реорганізації церкви й поширення освіти, поступово відсуваючи на другий план Стефана Яворського, тодішнього місцеблюстителя патріаршого престолу, що намагався звинуватити Феофана в протестантській «єресі». Стефан був прихильником збереження патріаршества, тоді як Петро прагнув закріпити владу держави над церквою за зразком протестантських країн і планував створення безпосередньо підпорядкованого йому Святішого Синоду. Вважаючи католицизм головним ворогом православ'я, Прокопович вбачав у протестантах природних союзників, широко запозичаючи в них антипапистські аргументи. У церковних питаннях Феофан був повністю на боці Петра в його протистоянні відсталій старомосковській боярсько-церковній опозиції. У свою чергу, цар-реформатор мав гостру потребу в цій освіченій й широко мислячій людині, знайомій з порядками в державах Європи.

Будинок Святішого Синоду в Санкт-Петербурзі

У міру посилення впливу Феофана зростала й кількість його ворогів, що незмінно закидали Прокоповичу єретичне відступництво від православ'я у бік протестантизму. Їхній табір складався не тільки з московських бояр і священнослужителів, але й з киян, що зайняли при Петрові високі посади в державі й церкві (приміром, як *Гедеон Вишневський*², *Маркел Радишевський*³, ректор Московської Слов'яно-греко-латинської академії *Феофілакт Лопатинський*⁴). Перебуваючи в гуштині політичних подій, Прокопович не міг залишатися осторонь від справи царевича Олексія. На відміну від пов'язаного з консервативними боярсько-церковними колами С. Яворського, що намагався вмилювати гнів монарха й виклопотати прощення опальному престолонаслідникові, Ф. Прокопович рішуче підтримав Петра, концептуально обґрунтувавши не тільки право одноособової влади монарха, але й необхідність підпорядкування церковних

структур самодержавній волі. Фактично Ф. Прокопович, спираючись на сучасні йому теорії державного права й враховуючи давні традиції Московського царства, розробив і обґрунтував концепцію російського просвіченого абсолютизму, закладеного Петром I, зміцненого при Єлизаветі й розквітлого за роки правління Катерини II. Просвічений абсолютизм у перші століття Нового часу був явищем загальноєвропейським і без нього струснути, реорганізувати Московське царство й вивести його на рівень передових європейських країн у військово-політичних і культурних відносинах було неможливо. Комбінація самодержавної волі з освіченістю й політичним раціоналізмом персоніфікувалося в близькості Петра й Феофана.

Літературна й ораторська діяльність Прокоповича з його переїздом до Петербурга цілком була спрямована на розробку політичних, церковних і освітніх програм петровських часів. Першорядне значення в цьому відношенні мало його «Слово про владу й чесноти царські» (1718), присвячене обґрунтуванню ідеї необмеженої влади монарха як персоніфікації абсолютистської держави й правочинності суду над царевичем Олексієм. У передмові до «Морського статуту» (1719) і в «Слові похвальному про флот російський» (1720) Феофан доводив необхідність створення й зміцнення російського флоту, прославляючи його перемоги. В 1718 р. Прокоповича призначили єпископом Псковським і Нарвським. Ця посада була почесною й необтяжливою, до того ж припускала його постійне знаходження в Петербурзі поруч з Петром.

У 1719-1720 роках Феофан розробив «Духовний регламент», у якому обґрунтував нову для Росії систему керування церквою на чолі з підлеглим государеві Святішим Синодом замість патріарха. З утворенням Синоду на початку 1721 р. Прокопович став його віце-президентом. Але фактично він з самого початку очолював роботу Синоду, оскільки С. Яворський, примушений Петром очолити цю далеку йому за задумом і духом установу, від керівництва нею ухилявся, а незабаром помер. У 1725 р. Феофан став архієпископом Новгородським та офіційним президентом Св. Синоду, зосередивши у своїх руках все керівництво Російською православною церквою.

Не припиняв Прокопович і практичної просвітницької діяльності. В 1720 р. був виданий складений ним буквар під назвою «Перше навчання отрокам». Його внесок у розвиток культури й освіти спочатку Києва й України, а потім Росії незаперечний. З юності до останніх років життя Феофан писав вірші латиною й книжковою українською мовами, а в петербурзький період свого життя - книжною російською, що майже не відрізнялася від прийнятої в Києво-Могилянській академії. Він розробив канон для російського театру 18 століття, розписуючи правила розподілу спектаклю на акти, виходи героїв на сцену, багато в чому спираючись на принципи класицизму й досвід французької поезики й драматургії часів Людовика XIV. Але найбільший вплив на формування стилю й словникового складу нової російської літератури виявили проповіді Прокоповича.

Феофан Прокопович перебував біля ліжка Петра I під час важкої хвороби й у годину кончини 28 січня 1725 р., намагаючись полегшити бесідами страж

*Олександр Данилович
Меншиков (1673-1729)*

*Катерина I
(1684-1667)*

дання Петра. Відразу ж по смерті першого імператора Всеросійського, Феофан виступив з поминальними промовами, що глибоко схвилювали присутніх. В надрукованому вигляді вони називалися «Коротка повість про смерть Петра Великого» і «На похвалу Петра Великого».

У боротьбі за зведення

на престол нового монарха він разом з *Олександром Меншиковим*⁵ він був лідером групи, що забезпечила владу вдові імператора Катерині I. Саме Феофан зумів обґрунтувати небачену досі на Русі справу - воцаріння жінки, нехай і государевої дружини та вінчаної імператриці, але безрідної, що не відрізнявся особливими здібностями, до того ж не народженої в православному законі. Політична ситуація залишалася нестійкою, до межі загострившись, коли після смерті імператриці в травні 1727 року родовита московська знать звела на трон юного онука Петра, сина страченого ним царевича Олексія, Петра II. Але Прокоповичу й цього разу вдалося зберегти свої позиції, тепер вже у боротьбі з всемогутнім Олександром Меншиковим (незабаром відправленим у заслання). Коли вінценосний юнак помер і проти Прокоповича об'єдналися майже всі сановники Російської імперії, він зумів, спираючись на дворянство, що зібралось в Москві, втриматися на колишній висоті. Більше того, в 1730 році Прокопович зумів таємно передати обраній на престол племінниці Петра, Анні Іоаннівні, інструкцію з рекомендаціями, як утвердитись на престолі. Анна прислухалась до його порад і швидко прихилила на свій бік російське дворянство. Помер Феофан Прокопович 8 вересня 1736 року і був похований у Софійському соборі в Новгороді.

ПРИМІТКИ

¹ Див. біографію *Стефана Яворського* (прим. 1 на с. 113).

² *Вишневецький Гедеон* (1678 – 13.02.1761). Народився у шляхетській родині. З філософського класу Київської Академії відправився вчитися за кордон, у Вільно, Краків і Львов, і там від єзуїтів одержав ступінь доктора філософії. Після цього він був учителем піітики й риторики в Київській академії. Через конфлікти з ректором Ф. Прокоповичем в 1712 році Гедеон пішов з Академії й зайняв місце приватного вчителя риторики, але в 1714 році Феофілакт Лопатинський викликав його до Москви для заняття кафедри спочатку риторики, а потім філософії в Московській академії. Призначений в 1718 р. префектом, Гедеон в 1720 році став викладати богослов'я замість ректора Феофілакта, зайнятого виправленням слов'янського тексту Острозької Біблії. У Москву Гедеон приніс

упередження проти Прокоповича, що входив в усе більшу милість у царя, і знайшов повне співчуття з боку Лопатинського і місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського. Коли в 1718 році Феофан був викликаний у Петербург для посвяти в єпископи, московські вчені спробували перешкодити ієрархічному підвищенню людини, за їхнім переконанням, неправославної. 7 травня 1722 року Гедеон був призначений ректором Московської Академії й архімандритом Заіконоспаського монастиря. Негайно Гедеон приготував доповідь Синоду про стан Академії й «правила партикулярні заради кращого чину Академії Московської». Будучи вже в 1726 році кандидатом у єпископи, Гедеон 1 червня 1728 року, за сприяння сильної тоді в Синоді партії ворогів Прокоповича, одержав Смоленську кафедру й 19 червня був посвячений у єпископи. Смоленська єпархія, прикордонна з Литвою, що довгий час перебувала під владою католиків й уніатів, вимагала особливої турботи для огороження від подальшого римського впливу. Сутність запропонованих Гедеоном заходів зводилася до закриття доступу в єпархію таємним єзуїтам й іншим католицьким місіонерам і забороні ксьондзам якими-небудь «вимислами» схилити до своєї віри православних, а шляхті одружуватися із закордонними католиками, тримати в будинках для навчання дітей «римських інспекторів» і посилати на навчання за кордон дітей, що не вчилися раніше в православних школах. Помер Гедеон 83-х літнім старцем і був похований у Смоленському кафедральному Успенському соборі.

³ *Радишевський Маркел (у миру Микола Романович) (? - 29.11.1742)*. Один із супротивників реформ Петра I, що спрямував свою опозицію на Ф. Прокоповича, колишнього друга й товариша по викладанню в Київській Академії у 1710-х роках. Завдяки Феофану, що став в 1718 році єпископом, Маркел у 1724 р. одержав сан архімандрита Псково-Печерського, а пізніше Юр'ївського монастиря. В 1725 році, на допиті в Преображенській канцелярії за звинуваченням у викраденні коштовностей Печерського монастиря, Радишевський раптом став викривати Феофана в «противностях православної церкви», у лютеранстві, і це стало початком процесу, що затягся на довгі роки, втяг у себе багатьох знатних осіб. Сам Маркел кілька років утримувався під «міцною вартою» у Преображенському приказі, потім жив у Симоновім монастирі. Зблизившись пізніше з духівником імператриці Анни, Варлаамом, Маркел знову став доносити на Феофана за його «єретичні повчання» і написав навіть «Житіє новгородського архієпископа, єретика Феофана Прокоповича». Його знову заарештували і засудили до смертної кари, але помилували і заслали до Белозерського монастиря (1732). В 1740 році Маркел Радишевський був звільнений остаточно, знову

призначений настоятелем Юр'єва монастиря і ректором Новгородської семінарії.

⁴ Див. біографію *Стефана Яворського* (прим. 5 на с. 114).

⁵ Див. біографію *Івана Мазени* (прим. 15 на с. 110).

ЛІТЕРАТУРА ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА

- 100 найвідоміших українців / Автори статей: Гнатюк М., Стус Д., Громовенко Л., Павленко Ю. та ін. - М.: Вече ; К.: Орфей, 2002. – 584 с.
– (Онлайн версія) <http://ukrhistory.com.ua>
- Большая биографическая энциклопедия.
- (Онлайн версія) http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_biography/
- Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах «Золоті імена України» // Гол. ред. О. Шокало. - К.: Євроімідж, 2001. – 624 с.
- Відомі українці / Електронна бібліотека Князева.
- <http://www.ebk.net.ua/Book/biographies/100nu/index.htm>
- Войтович Л. Князівські династії східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. - Львів, 2000. – 649 с. - (Онлайн версія) <http://litopys.org.ua/dynasty/dyn.htm>
- Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. - К.: Генеза, 2001. - 1136 с.
- Древо. Открытая православная энциклопедия. - <http://drevo-info.ru/articles.html>
- Електронна енциклопедія історії України.
- (Онлайн версія) <http://www.history.org.ua>
- Енциклопедія історії України у 10 т. – К.: Наукова думка, 2003-2011.
- Енциклопедія українознавства в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович.- Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989.- 4016 с.
- (Онлайн версія) <http://diasporiana.org.ua/>
- Життєписи великих українців / Упор. М.С. Тимошик. К.: Либідь, 1999. - 448 с.
- Ілюстрована енциклопедія історії України в трьох томах. Авт. тексту О. Кучерук; Іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького - Видання перероблене, доповнене - К.: Спалах, 2004. - Т. 1: (від найдавнішого часу до кінця 18 ст.). - 216 с.
- Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров та виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1983. -155 с.
- Історія України в особах: IX-XVIII ст. - К.:Видавництво «Україна», 1993.- 396 с.
- Історія української культури у п'яти томах / Гол. Ред. В.А. Смолій. – Т. 1-3. - К., 2001, 2003. - (Онлайн версія) <http://litopys.org.ua>
- Клімов А.А. Видатні українці. - Х.: Веста, 2010. - 224 с.
- Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киевском госуниверситете, 1990. – 736 с.
- Котляр М. Історія України в особах: Давньоруська держава. - К.: Україна, 1996. - 240 с.
- Малий словник історії України / Відпов. ред.. В. Смолій. - К.: Либідь, 1997. - 464 с. - (Онлайн версія) <http://ukrhistory.com.ua/favicon.ico>
- Матеріали з Вікіпедії - вільної енциклопедії -
<http://uk.wikipedia.org>

- Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.
- Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510-1583). - М.: Наука, 1985. - 321 С.
- Новий Довідник. Історія України / С. Крупчан., Т. Корольов., О. Скопенко., О. Іванюк. К.: Вид-во «КАЗКА». – 2009. – 736 с.
- (Онлайн версія) <http://history.vn.ua/book/new.html>
- Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. – 512 с.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. - К.: «АртЕк», 1998. - 728 с
- Путилов Б.Н. Древняя Русь в лицах. Боги, герои, люди. - СПб.: Азбука, 2001. – 368 с.
- Российский гуманитарный энциклопедический словарь: В 3 т. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС: Филол. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2002.
- (Онлайн версія) <http://slovary.uu.ru>
- Русский биографический словарь: В 25 т. / под наблюдением А. А. Половцова. 1896-1918. - (Онлайн версія) <http://rulex.ru/xPol/>
- Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської.: Пер. з польської. - Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. - 342 с.
- Украина: Полная энциклопедия /Авт.-составители В. М. Скляренко, Т. В. Иовлева, В. В. Мирошникова, М. А. Панкова; Худож.-оформитель Л. Д. Киркач-Осипова. - Харьков: Фолио, 2007. - 463 с.
- Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. - К.: Либідь, 1993. - 592с.
- (Онлайн версія) <http://litopys.org.ua/zsuv.css>
- Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. / ред. О.В. Сухомлинська. - К.: Либідь, 2005.
- Український портрет XIV-XVIII ст. / А. Мельник та ін. – К., 2006. – 352 с.
- Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. - К.: Вища школа, 1981. - 235 с.
- Хронос. Всемирная история в интернете. - <http://www.hrono.info/>
- Энциклопедический биографический словарь. – М.: Эльга, 2011. - 784 с.
- (Онлайн версія) <http://dic.academic.ru/>
- Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - (Онлайн версія) <http://dic.academic.ru/>
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. - К., 1990, 1991.

Наукове видання

Бойко Юрій Миколайович

Історія української культури в біографіях видатних діячів.
Частина I (9-17 століття)

Дизайн та комп'ютерна
верстка Ю.М. Бойка

Підписано до друку 28.05.2013
Формат 64x84/16. Папір офсетний
Друк цифровий.
Умов. друк. арк. 7,5
Наклад 300 примірників. Зам. № 05086.

Видавець ТОВ «Нілан-ЛТД»